

FACULTADE DE HUMANIDADES

MÁSTER EN SERVIZOS CULTURAIS (3ªEDICIÓN)

TRABALLO DE FIN DE MÁSTER

PROPOSTA PARA A INVESTIGACIÓN E DINAMIZACIÓN DO PATRIMONIO CASTREXO NO CONCELLO DE LALÍN

AUTOR: GERARDO LÓPEZ VÁZQUEZ

DIRECTORA: Mª DOLORES DOPICO CAÍNZOS

CURSO: 2018/2019

**CAMPUS
TERRA**

FACULTADE DE HUMANIDADES

MÁSTER EN SERVIZOS CULTURAIS (3ªEDICIÓN)

TRABALLO DE FIN DE MÁSTER

PROPOSTA PARA A INVESTIGACIÓN E DINAMIZACIÓN DO PATRIMONIO CASTREXO NO CONCELLO DE LALÍN

SINATURA

GERARDO LÓPEZ VÁZQUEZ

SINATURA

Mª DOLORES DOPICO CAÍNZOS

ÍNDICE

1. INTRODUCCIÓN.....	1
2. ANÁLISE DA SITUACIÓN DE PARTIDA.....	2
2.1 O territorio e as súas características.....	2
2.2 Os recursos naturais e históricos.	6
3. PROPOSTA PARA A INVESTIGACIÓN E DINAMIZACIÓN DO PATRIMONIO CASTREXO NO CONCELLO DE LALÍN.	8
3.1 Delimitación do territorio e do patrimonio.	8
3.2 Proposta de intervención no castro de Vilatuxe.....	11
3.2.1 Antecedentes do proxecto e entorno arqueolóxico.....	12
3.2.2 Datos técnicos da obra.....	14
3.2.3 Obxectivos da intervención.....	17
3.2.4 Metodoloxía e descrición da actuación arqueolóxica.	19
3.2.5 Organización do traballo.	22
3.2.6 Tempo de execución e equipo de traballo.....	23
3.3 Proposta de difusión do patrimonio castrexo.....	23
3.3.1 A ruta turística como elemento dinamizador.....	23
3.3.2 Xacementos seleccionados.	26
3.3.3 Ruta en automóbil.	39
3.3.4 Ruta cabalar e/ou bicicleta de montaña.....	46
3.3.5 Rutas de sendeirismo.	58
3.3.6 Acondicionamento e mantemento das rutas.....	64
3.4 As medidas de divulgación.	68
4. RECURSOS HUMANOS E MATERIAIS.....	74
5. ORZAMENTO.....	75
6. AVALIACIÓN DA PROPOSTA.....	78
7. BIBLIOGRAFÍA E REFERENCIAS WEB.....	80
ANEXOS	

1. INTRODUCCIÓN.

O presente proxecto ten como obxectivo a posta en valor dunha parte importante do patrimonio cultural do concello de Lalín, na provincia de Pontevedra. Trátase dun proxecto de investigación, conservación e difusión que fai fincapé no patrimonio arqueolóxico galaico-romano neste municipio.

Propóñense varias actuacións, a primeira delas céntrase na escavación do Castro de Vilatuxe, un dos xacementos máis relevantes tanto a nivel histórico como arqueolóxico da contorna. Neste procedemento, e tal e como se detalla ó longo do proxecto, serán fundamentais os convenios de prácticas coa Universidade de Santiago de Compostela. Estes acordos perseguen un duplo obxectivo, por unha banda, o desenvolvemento da área en cuestión e, pola outra, a mellora da formación práctica dos alumnos universitarios.

A segunda das actuacións, imprescindible para a cohesión e dinamización da proposta, parte do deseño dunha serie de rutas turísticas que pretenden enlazar diferentes xacementos da contorna, integrando no percorrido parte do patrimonio arquitectónico, civil e relixioso. Ademais inclúe varias áreas dun notable interese natural, ecolóxico e paisaxístico, complementando así o aporte cultural que ofrece calquera dos percorridos. Con relación á modalidade, proxectáranse diferentes rutas (automóbil, sendeirismo, ciclista e cabalar) adaptándose así os itinerarios ás preferencias ou necesidades dos usuarios e usuarias.

Por último, o proxecto completárase con labores de conservación e divulgación, todas elas imprescindibles en calquera traballo que teña como obxectivo o desenvolvemento do patrimonio arqueolóxico.

Esta proposta terá como principal marco de actuación as parroquias de Vilatuxe, Barcia, Gresande, Cristimil e, por último, Prado. Importante, nesta última é o Pazo de Liñares, de propiedade municipal, sede actual do Centro de Xestión do Coñecemento Arqueolóxico, dependente da Deputación de Pontevedra. Neste edificio propoñeremos realizar unha exposición permanente ligada ós achados do proxecto de intervención, e sempre co claro obxectivo de achegar máis á cidadanía a este fabuloso ben arquitectónico de estilo barroco e, á súa vez, ó mundo castrexo tan presente no entorno xa referido.

Para rematar, quixera agradecer a axuda e apoio prestado pola directora e os técnicos do Museo do Castro de Viladonga que me asesoraron en varios dos aspectos técnicos do proxecto e me facilitaron o acceso a unha ampla bibliografía. Foron tamén importantes as indicacións e consellos dos arqueólogos Felipe Arias Vilas e Eva Castro Vigo, tanto no campo da lexislación como no da praxe, polo que lles agradezo a súa colaboración. Así como á miña titora, Dolores Dopico Caínzos, polas súas correccións e indicacións.

2. ANÁLISE DA SITUACIÓN DE PARTIDA.

2.1 O territorio e as súas características.

O concello de Lalín sitúase na parte nordeste da provincia de Pontevedra, tratándose do Concello máis grande en extensión de dita provincia. Forma parte da Comarca de Deza, da que é capital, e intégraa en conxunto con outros cinco municipios: Silleda, Vila de Cruces, Agolada, Rodeiro e Dozón. O concello pertence á diocese de Lugo, e está dividido en corenta e oito parroquias, tal e como se recolle no nomenclátor da Xunta de Galicia do ano 2008¹.

Figura 1. Mapa de Galicia coas respectivas divisións administrativas. En vermello a Comarca do Deza. Fonte: Google imaxes.

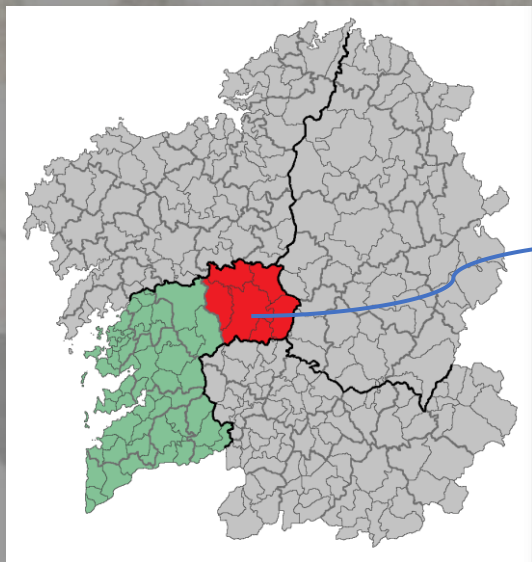
Figura 2. Mapa de parroquias Concello de Lalín. Fonte: (Presas, 2008)

¹Xunta de Galicia. (15 de 11 de 2018). *Nomenclátor. Toponimia oficial de Galicia*. Obtido de Nomenclátor: https://www.xunta.gal/nomenclator?p_p_id=NomenclatorPortlet_WAR_NomenclatorPortlet&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=2&busquedaGuiada=1&idProv=1&idConc=36024

2

2.1 O território e as súas características.

O concello de Lalín sitúase na parte nordeste da provincia de Pontevedra, tratándose do Concello máis grande en extensión de dita provincia. Forma parte da Comarca de Deza, da que é capital, e intégrase en conxunto con outros cinco municipios: Silleda, Vila de Cruces, Agolada, Rodeiro e Dozón. O concello pertence á diocese de Lugo, e está dividido en corenta e oito parroquias, tal e como se recolle no nomenclátor da Xunta de Galicia do ano 2008¹.

Figura 1. Mapa de Galicia coas respectivas divisións administrativas. En vermello a Comarca do Deza. Fonte: Google imaxes.

Figura 2. Mapa de parroquias Concello de Lalín. Fonte: (Presas, 2008)

¹Xunta de Galicia. (15 de 11 de 2018). *Nomenclátor. Toponimia oficial de Galicia*. Obtido de Nomenclátor: https://www.xunta.gal/nomenclator?p_p_id=NomenclatorPortlet_WAR_NomenclatorPortlet&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=2&busquedaGuiada=1&idProv=1&idConc=36024

Ocupa unha zona de transición entre a Galicia costeira e a Galicia interior, presentando características xeográficas de tipo intermedio entre ámbalas dúas áreas. Sen embargo, a pesares da grande muralla natural que forma a serra do Candán, conta con máis influencias da parte occidental galega que da parte oriental. Este fenómeno explicase pola forma da grande dorsal galega que atravesa a comunidade de Norte a Sur con forma de “S” e que limita á comarca na súa parte oriental coa serra do Faro. Deste xeito, o municipio lalinense queda asentado na parte occidental da ladeira da gran dorsal, na súa zona de engrosamento (Presas, 2008).

Esta situación xeográfica, incide, loxicamente, nas características climáticas. A Gran Dorsal determina unha maior continentalidade con respecto á franxa

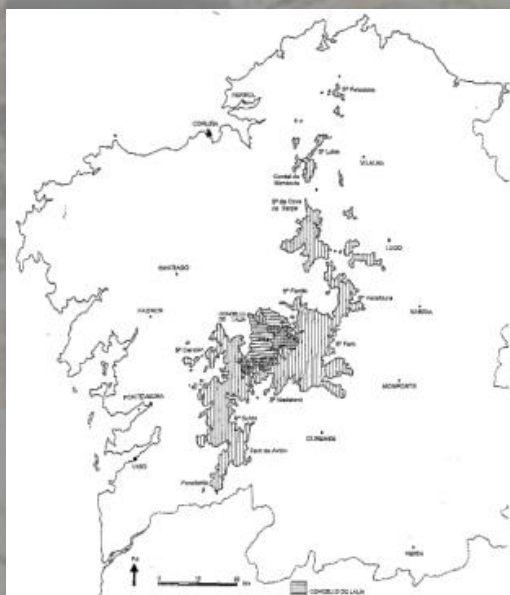

Figura 3. Representación da Gran Dorsal na curva se 600m. Fonte: (Presas, 2008)

costeira da provincia e tamén un certo déficit hídrico estival motivado polo coñecido como efecto Fohen, a causa da pantalla pluviométrica que supón a xa mencionada serra do Candán, con altitudes que superan os 1.000 m e que non son máis que unha prolongación cara o norte dos Montes do Testeiro. Sen embargo, e a pesares deste fenómeno climatolóxico, debemos destacar que o concello, e moi particularmente as parroquias occidentais, non se ven sometidas a

situacións climáticas propias dun clima continentalizado. Isto débese fundamentalmente a importancia do val do Ulla e dos seus afluentes, como é o caso do río Deza e do Arnego. Ambos son corredores naturais a través dos cales as características climáticas da área costeira penetran na comarca suavizando as temperaturas e expandindo a área de clima oceánico.

Para unha correcta comprensión da realidade climática expoñemos datos dos principais elementos (temperatura e precipitacións) rexistrados pola estación meteorolóxica de Mouriscade, na área sur-occidental do municipio, e moi preto da parroquia de Vilatuxe. A partir destes datos, elaboramos un diagrama

ombrotérmico que nos aporta unha importante información sobre a realidade climática do territorio; e que mostramos a continuación:

Temperatura media anual: 12.7°C

Temperaturas medias das mínimas absolutas: -2.2°C (en xaneiro)

Temperaturas medias das máximas absolutas: 32.2°C (en agosto)

Total de precipitacións anuais: 1290 m.m

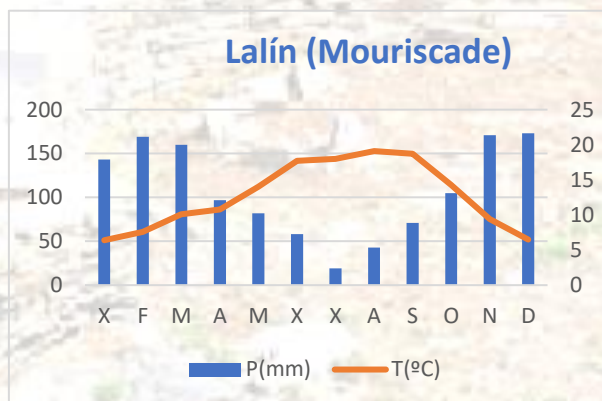

Figura 4: Diagrama Ombrotérmico. Lalín. Diagrama de elaboración propia
Fonte datos: meteogalicia. (www.meteogalicia.gal)

Dito isto, e afondando nalgúns aspectos da realidade xeolóxica actual, podemos afirmar que Lalín e Comarca, en xeral, estaría constituída polos materiais máis antigos da Península; materiais precámbricos e paleozoicos que, segundo algunhas investigacións se atopan no cumio do Monte do Carrio. Non imos entrar aquí nun análise das unidades litolóxicas, máis si podemos apuntar que dentro da diversidade xeolóxica existe un predominio da denominada Unidade de Lalín formada por materiais como anfíbolitas, ortogneises, rochas calcosilicatadas e metasedimentos (Presas, 2008).

A nivel económico, o concello ten un importante peso no contexto comarcal. Destaca, como a meirande parte de rural galego, no eido da agricultura e da gandería, sometidos ambos a un proceso de modernización na

Figura 5: Gráfica lineal da evolución da poboación en Lalín.
Fonte INE. (www.ine.es)

busqueda do aumento da produción e da maximización dos beneficios para garantir unha correcta competitividade no actual marco económico mundial. Sen

embargo, nos últimos anos, Lalín non pode ser entendido a nivel produtivo como un concello netamente agrario. É evidente o desenvolvemento no terreo industrial e comercial, actuando tamén como centro loxístico, no que inflúe dun xeito determinante a súa situación xeográfica no centro da comunidade; recordemos que son máis dun millón de habitantes os que habitan a menos dunha hora e media de distancia en automóbil do concello de Lalín (Freire Boado, López Bedoya, & Pazos Ontón, 2002).

Estamos, deste xeito, ante o municipio máis industrializado da contorna. Máis tamén ante un dos que máis sufriu os embates da crise, manifestándose os seus efectos en termos económicos e demográficos. O peche de numerosas empresas supuxo, por unha banda, un forte incremento na taxa de desemprego e, pola outra, un descenso considerable no número de inmigrantes que, nos últimos anos, contribuíra decisivamente a paliar un crecemento vexetativo negativo, tan característico do rural galego. Non obstante, na actualidade os movementos migratorios veñen determinados pola parte correspondente á emigración, pois son os adultos novos e cualificados os que deciden abandonar esta terra para atopar un futuro mellor noutras localidades galegas, españolas ou incluso, europeas, dando como resultado un saldo migratorio negativo.

Así, dende o comezo da recesión económica, e en cifras absolutas, a poboación descende en 1.086 persoas, nun concello que na actualidade conta con 20.044 veciños e veciñas, repartidos entre a vila e as corenta e sete parroquias do rural restantes.

Con relación á economía local, presentásenos como unha economía diversificada, posto que xunto á actividade agrícola e gandeira foise sumando o desenvolvemento industrial, fundamentalmente nos sectores do téxtil, do metal e da construción. Unha diversificación que ten unha tradución xeográfica, dado que no casco urbano da vila atopámonos coa maior parte dos servizos e na súa contorna emprázanse as industrias (maioritariamente en dous polígonos industriais existentes), mentres que nas áreas rurais o que predomina é unha actividade agropecuaria, que nos últimos

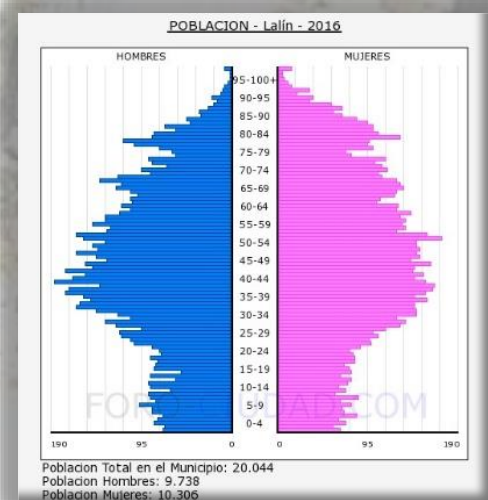

Figura 6: Pirámide de poboación Lalín 2016.
Fonte: INE (www.ine.es)

anos se está a modernizar, mecanizar e profesionalizar. Incidindo de maneira drástica nas formas de vida tradicionais e contribuíndo, pola menor necesidade de man de obra, o aumento da vida no ámbito urbano.

2.2 Os recursos naturais e históricos.

En consonancia co conxunto do territorio comarcal, Lalín ofrece claras evidencias dun abundante poboamento prehistórico e protohistórico, destacando a abundancia de xacementos. De feito o conxunto do concello conta con trinta e dous poboados castrexos, entre os que podemos destacar o de Donramiro, os castros xemelgos de Botos ou o de Vilatuxe. No ámbito do megalitismo constátanse abundantes mámoas, como as de Alperiz, e tamén petróglifos, como os da Fonte da Anella, no Monte do Carrio.

Por outra banda, e a pesares dunha pouco intensa romanización, evidéncianse tamén signos da pegada deixada polos romanos. A presenza destes é pouco estudada na contorna, exceptuando a necrópole romana de Feas, na que se descubriu de forma fortuíta, e no contexto dunha obra pública, unha tumba romana de inhumación. Outros restos romanos limítanse a fragmentos de tégulas e ímbrices no ámbito castrexo, así como a posibles restos de explotacións mineiras de ferro e estaño (Caramés Moreira & Rodríguez Calviño, 2002, pp. 43-49).

A investigación é, polo tanto, insuficiente, pero podería acadarse a partires do estudo dos xacementos castrexos, os cales, ademais de información acerca dos pobos galaicos, deberíanos aportar coñecementos ó respecto dos poboadores romanos. Un exemplo claro ó respecto sería o caso de Viladonga, na provincia de Lugo, onde as investigacións dirixidas por Chamoso Lamas e, posteriormente por Felipe Arias, puxeron ó descuberto un poboado dunha dilatada cronoloxía que continuaría habitado durante a etapa romana.

Continuando coas pegadas na historia do concello de Lalín, debemos destacar sobre maneira a importancia acadada polo territorio a partires do S.VI d.C, coa fundación do condado de Deza, cuíos señores mantiveron unha longa pugna cos bispos de Compostela, rematando co asasinato do bispo compostelán Don Suero a mans da familia Suárez de Deza no século XII. Desta época consérvanse monumentos como a igrexa de San Martiño de Lalín, a cal goza de protección estrutural, en conxunto coa área na que se atopa, e segundo o PXOM

do Concello. Máis recentes son os exemplos de arquitectura civil do período moderno, como é o caso dos pazos de Des, Liñares, Outeiro e Barcia, así como un amplo conxunto de casas grandes, maioritariamente espalladas pola rural lalinense.

No referente ó patrimonio natural, o emprazamento do Concello, en plena Gran Dorsal e rodeado na súa parte occidental pola Serra Candán, confírelle unha abundante riqueza natural. Deste xeito, os montes de Zobra e do Candán, en plena rede natura 2000, son un paraxe virxe de monte baixo, no que destacan especies como o toxo e o fento.

A nivel hidrográfico é evidente a influencia do río Ulla, onde desembocan os principais cursos fluviais da localidade. Así, os vales, tanto do Deza como do Arnego, nutren o entorno cun paisaxe característico de ribeira pero no que tamén se atopan outras especies como o érbedo, a sobreira e o carballo. Un exemplo sería a área de confluencia dos ríos Asneiro e Deza (área de interese paisaxístico), ou as sobreiras do Arnego, na parroquia de Galegos, un espazo natural onde estas especies se presentan en bosques de devezas formando un conxunto de excepcional valor ecolóxico e ambiental.

Por outra banda, e xa para rematar, debemos destacar outros espazos protexidos, aínda que máis comúns no territorio dezá; é o caso dos soutos (nas parroquias de Anseán e Gresande) e das carballeiras, entre as que debemos destacar a de Catasós, Galegos, Donramiro, O Corpiño, Prado, Vilatuxe e, o caso máis paradigmático, a dos carballos centenarios alienados da parroquia de Barcia, a día de hoxe considerada área de interese paisaxístico.

Como vemos, Lalín é un concello que conta con un abundante e variado patrimonio natural e cultural, sen embargo, a súa riqueza non se está a dinamizar como noutras áreas de Galicia, polo que se antolla necesaria unha aposta clara que trate de dinamizar ese capital. Neste senso, o noso traballo tratará de aportar unha fórmula para a dinamización dalgunha das áreas rurais do municipio.

3. PROPOSTA PARA A INVESTIGACIÓN E DINAMIZACIÓN DO PATRIMONIO CASTREXO NO CONCELLO DE LALÍN.

A presente proposta, tal e como se explicou na introdución, formúlase como un proxecto que aborda unha dupla vertente, por unha banda a investigación e conservación, e pola outra a difusión e divulgación, ligada sempre ó patrimonio castrexo, pero sen subestimar a riqueza paisaxística e arquitectónica da contorna.

Para o primeiro dos apartados propoñemos a configuración dunha metodoloxía de traballo que ademais de contribuír na profundización do coñecemento da protohistoria galega, sexa quen de aportar as ferramentas suficientes ós nosos alumnos universitarios para acadaren unha formación práctica no ámbito da arqueoloxía. Tentaremos, pois, de responder a unha dobre necesidade, a de afondar nos coñecementos históricos a partires da investigación arqueolóxica e a de aproveitar este procedemento para dar unha formación práctica ós alumnos e alumnas vinculados a esta disciplina académica.

Unha segunda parte abordará as medidas de difusión e divulgación do patrimonio seleccionado, apostando pola configuración dunha ruta turística que conecte os principais xacementos da contorna e que, á súa vez, nos permita coñecer a riqueza natural, paisaxística e arquitectónica da área en cuestión.

3.1 Delimitación do territorio e do patrimonio.

Tal e como vimos no primeiro dos apartados, o municipio lalinense abarca unha realidade territorial moi ampla que, como é lóxico, nos obriga a testar o ámbito de actuación do noso proxecto. Neste senso, existiron dous factores determinantes para concretar a área de execución. O primeiro, os recursos, é dicir, a existencia dun importante patrimonio arqueolóxico, arquitectónico e paisaxístico que se atopase claramente en situación de deterioro, e que sexa quen de complementar o coñecemento histórico acerca dos pobos galaicos e do proceso de romanización no interior galego. E o segundo, a aportación que o proxecto podería supoñer para a mellora da situación socio-económica dos veciños e veciñas da área en cuestión. Partindo destes dous principios, e sendo consciente das cuestións técnicas en materia de investigación que condicionan

a primeira parte do noso proxecto, chegamos á conclusión de que o entorno idóneo para o desenvolvemento é a área suroccidental do municipio. Un espazo xeográfico que abarca as parroquias de Vilatuxe, Barcia, Gresande, Cristimil e Prado.

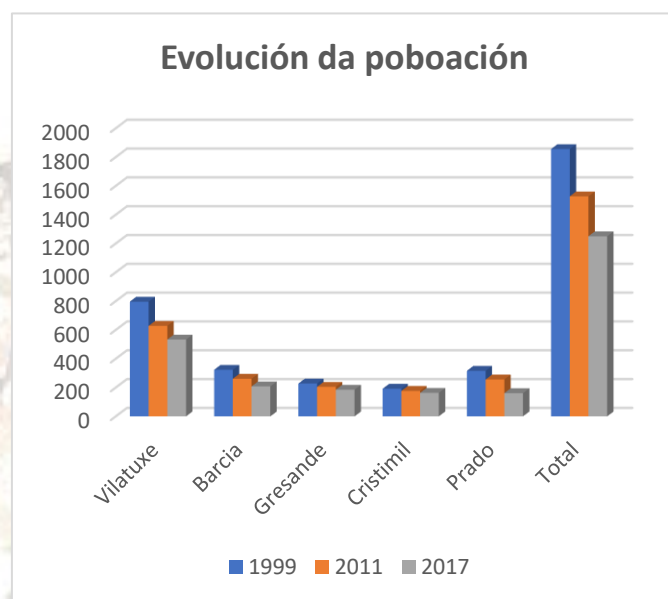
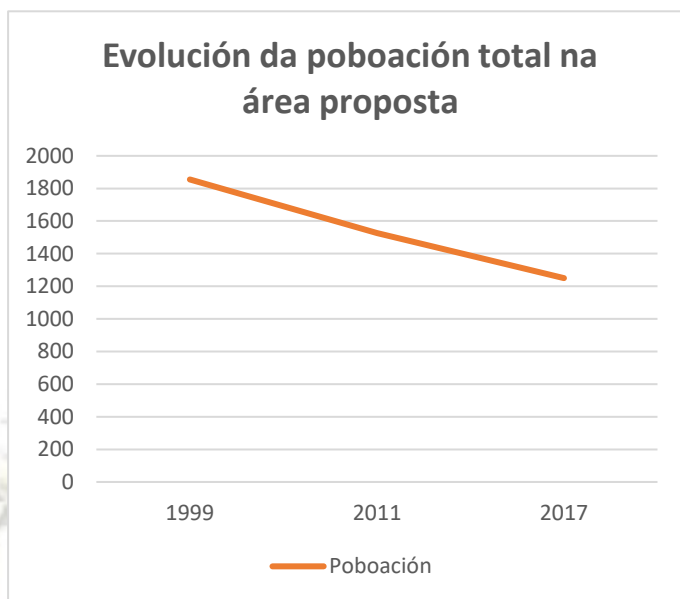

Figura 7: Ortofotografía da área seleccionada. Fonte: Google Maps

Estas parroquias responden a dous tipos de realidades rurais. Por unha banda temos os casos de Vilatuxe e Prado, ambas emprazadas en dous importantes eixos viarios; Vilatuxe, na estrada que conecta Pontevedra coa cidade de Lugo, e Prado no vieiro que comunica Santiago de Compostela coa cidade de Ourense. Ambas responden ó prototipo de núcleo rural que se foi adaptando polas súas posibilidades cara actividades de ámbito comercial. Por outra banda, no caso das parroquias de Barcia, Gresande e Cristimil a situación é diferente. Son espazos xeográficos netamente agrarios que paulatinamente se van adaptando á nova realidade do sector, marcado pola concentración de terreos e gando en grandes explotacións na busca dunha maior competitividade.

Os recursos económicos son nos cinco casos limitados e a meirande parte da poboación centra os seus quefaceres en tarefas agrarias de autosuficiencia. Certo é que o novo modelo de concentración agro-gandeiro está a gañar terreo, sen embargo, problemas como o do minifundismo e a carencia de inversións de capital limita a capacidade dos habitantes deste medio para adaptarse a esta nova realidade. De feito, o modelo actual non garante a subsistencia e permanencia do conxunto da poboación, polo que a tendencia migratoria cara outros puntos do concello e da comunidade é unha evidencia. Nas gráficas que se mostran a continuación, podemos apreciar a realidade demográfica desta área.

Figuras 8 e 9: Gráfica lineal sobre a evolución da poboación na área proposta e Gráfica de barras sobre a evolución da poboación por parroquias. Fonte: Datos extraídos do INE (www.ine.es). Gráficas de elaboración propia.

Por outra banda, a área sur occidental ofrece unha serie de posibilidades únicas con relación a outras áreas do municipio. En primeiro lugar, a disposición lineal dos xacementos castrexos entre as parroquias de Vilatuxe e Prado seguindo a bacía alta do río Deza e do seu afluente, o Asneiro, posibilita a simbiose entre un espazo natural único e a existencia dun basto patrimonio histórico que, ademais, conta con unhas excelentes características morfolóxicas e un óptimo estado de conservación. En segundo lugar, é importante tamén outro elemento, este relacionado coa ordenación do territorio, e é que das parroquias seleccionadas, tan só Vilatuxe estivo inmersa nun procedemento de concentración da propiedade. Un proceso que tivo consecuencias positivas e negativas. Positivas, porque permitiu, grazas á insistencia veciñal agrupada entorno ó seu organismo de representación xurídica, a Asociación de Veciños de Vilatuxe, catalogar o espazo do Castro de Vilatuxe como unha masa común, pertencente na actualidade ó banco de terras da Xunta de Galicia e que, polo tanto, como terreo público, pode ser adquirido polo municipio para a súa posta en valor. Negativas, porque a alteración da paisaxe natural é patente, ao igual que a modificación do medio. Sen embargo, esta situación non se deu nas outras parroquias sur occidentais, o que permitiu a conservación de camiños,

congostras e carreiros de dominio público que, a pesares do seu actual estado de abandono, ofrecen un amplo abanico de posibilidades para a dinamización e desenvolvemento turístico-cultural do territorio. Unhas posibilidades que se ven considerablemente incrementadas se temos en conta que, recentemente, a Deputación de Pontevedra, en convenio co Concello lalinense, levou a cabo un proxecto de dinamización do Pazo de Liñares, na parroquia de Prado. Un espazo municipal que conta con varias dependencias e no que se empraza o Centro de Xestión do Coñecemento Arqueolóxico (CXCA) vinculado ó Museo Provincial de Pontevedra e que está equipado coa máis alta tecnoloxía arqueolóxica.

Neste senso, partindo tanto dos “recursos” como da “necesidade”, a elección desta realidade xeográfica para a posta en marcha do proxecto ven determinada, fundamentalmente, pola necesidade de dinamización turístico-cultural dun entorno rural que, paulatinamente, perde capacidade económica, poboación e medios. Ademais, a súa riqueza patrimonial permite pór en marcha iniciativas de desenvolvemento local como a que pretende este traballo, servindo de complemento á dinamización económica e, contando para elo, coa satisfacción e beneplácito dunha boa parte da comunidade, tal e como persoalmente me transmitiu o presidente da Asociación de veciños de Vilatuxe.

3.2 Proposta de intervención no castro de Vilatuxe.

O primeiro que formularemos é unha actividade de investigación e formación académica mediante a escavación arqueolóxica do Castro de Vilatuxe “A Aurela”. Trátase dunha proposta de intervención que debe ser promovida pola institución municipal, é dicir, polo Concello de Lalín, ó que pertence a parroquia de Vilatuxe. Propoñemos para tal intervención unha escavación en área a partir de campañas de dous meses de duración. Unha durante o período lectivo e que se adecúe á necesidade de prácticas curriculares no ámbito do mestrado en arqueoloxía e ciencias da antigüidade da Universidade de Santiago de Compostela e, outro, durante o período de verán, que se adscriba ao prototipo de prácticas extra-curriculares baixo o formato dun campo de traballo para tódolos alumnos ligados ó ámbito das Humanidades.

É por isto que o proxecto alberga unha dupla función, por unha banda, aportar a formación práctica pertinente e necesaria para formar ós arqueólogos e humanistas do futuro e, por outra, contribuír e completar o coñecemento

aportado por anteriores proxectos de investigación. Así, debe servir de base para o desenvolvemento das investigacións galaico-romanas no concello de Lalín a partir da iniciativa pública.

3.2.1 Antecedentes do proxecto e entorno arqueolóxico.

Sobre os xacementos seleccionados para a posta en marcha deste proxecto non se teñen realizado intervencións directas, exceptuando unha serie de catas que os historiadores dezanos, Antonio Presas e Manuel Dobarro, realizaron nos anos 80, atopando restos de cerámica castrexa e algún que outro muíño de man (Presas, 2008). Por outra banda, levouse a cabo no conxunto dos xacementos lalinenses un proxecto financiado pola deputación de Pontevedra, o proxecto Depodeza, que axudou á configuración das fichas arqueolóxicas municipais dos xacementos. Neste ámbito o arqueólogo Javier Luaces destacaba a importancia do Castro de Vilatuxe con relación ós xacementos da contorna, destacando a súa morfoloxía e estado de conservación (Ferrer Sierra & López Cordeiro, 2012).

Por outra banda, existen investigacións teóricas elaboradas por outros expertos na materia como é o caso dos traballos de Carballo (2001) e Buxán (1989) pioneiros na investigación arqueolóxica deste período histórico no ámbito local e comarcal.

No relativo ás intervencións castrexas realizadas no ámbito do concello de Lalín, foron tan só dous os xacementos estudados mediante os procedementos propios da ciencia arqueolóxica. O primeiro por mor da construción das obras do tren de alta velocidade con dirección Ourense-Santiago e o segundo, por iniciativa privada. O primeiro destes xacementos é o Castriño de Bendoiro que afectado pola construción do AVE, foi intervindo pola arqueóloga Pilar Fernández Pintos entre os anos 2007 e 2008, atopándose mediante a labor arqueolóxica unhas 30.000 pezas, na súa maioría cerámicas e instrumentos de traballo, aínda que tamén se constatou a existencia de útiles decorativos e obxectos de ouro. Sen embargo, a aportación máis relevante desta campaña de escavación foi a do achado de varias sepulturas de inhumación, as primeiras de idade do ferro no

noroeste peninsular, modificando así a idea que, até entón, tiñamos preconcebida con relación ós enterramentos castrexos².

A segunda das intervencións na área sur-occidental do concello de Lalín foi o Castro de Doade, que vai xa pola cuarta campaña estival de escavación na área da croa. Trátase dun xacemento que é propiedade do Museo etnográfico “A Casa do Patrón”, un museo privado, sito a uns 300m. da zona de investigación. Até o de agora, tanto as campañas de 2015, 2016, 2017 e 2018 aportan unha grande cantidade de restos arqueolóxicos (muíños, líticos, ferro, bronce...) o problema deste xacemento radica nas cronoloxías, posto que pouco a pouco se está a asentar a hipótese dunha longa ocupación, como tería sucedido noutros xacementos galegos, como é o caso de Viladonga.

Neste senso, a intervención no castro de Vilatuxe, pode axudar a completar a información que se está a extraer dende o veciño Doade (castro localizado a 2.76 km en liña recta, vid. fig. 10), pero tamén da extraída no seu momento da intervención obrigada de Bendoiro (localizado a 7.4 km en liña recta). Unha información que sería importante porque axudaría no campo das cronoloxías e podería aportar información vinculada ós procesos de inhumación, comentados con anterioridade. Ademais, podería completar o escaso coñecemento do período galaico-romano na comarca do Deza.

Por outra banda, constatase a existencia de tres mámoas na parroquia de Vilatuxe (O Casteliño, A Saborida e a Cruz do Coto) o que demostra o peso dos xacementos prehistóricos na área de intervención.

Figura 10: Distancia en liña recta entre os Castros de Doade e Vilatuxe. Fonte: Visor de Inf. Xeográfica de Galicia

² Habitualmente considerábase que o procedemento de incineración era o habitual na cultura castrexa. Deste xeito, as tumbas de inhumación aportan unha nova perspectiva no estudo do ámbito funerario. De feito, en Bendoiro atópanse axuareos vinculados ós soterramentos.

3.2.2 Datos técnicos da obra.

O ámbito de estudo é a Aurela do castro, unha parcela de titularidade autonómica pertencente ao banco de terras da Xunta de Galicia³. Trátase dun recinto que se encontra identificado polo número 968, seguindo a planimetría do proceso de parcelamento realizado na parroquia de Vilatuxe (Polígono X). É unha parcela irregular, dentro dun estruturado e ordenado entorno agrario e forestal.

Superficie: A parcela sobre a que se empraza o xacemento arqueolóxico ten unha superficie de 20.355m², segundo datos da empresa Proserga, concesionaria e executora do proxecto de parcelamento.

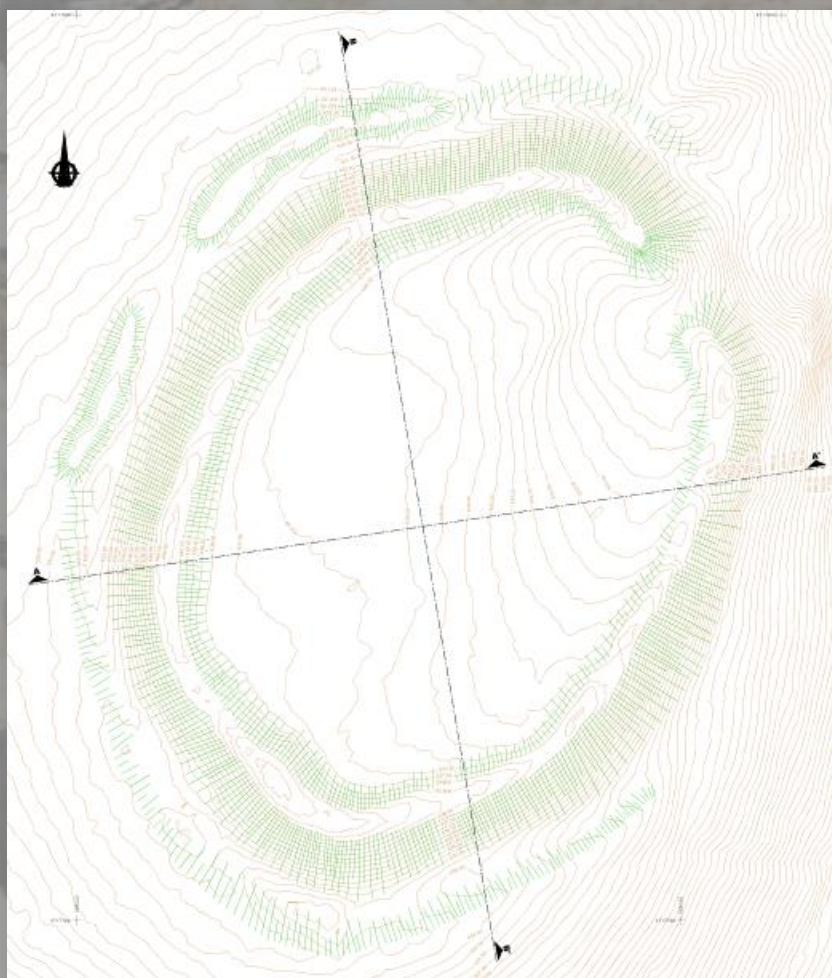

Figura 11: Croquis do Castro de Vilatuxe. Fonte: Ficha arqueolóxica municipal. Depodeza

³ O Banco de Terras de Galicia é un instrumento creado pola Consellería do Medio Rural e integrado na Axencia Galega de Desenvolvemento Rural (Agader) co que se pretende regular o uso e aproveitamento de parcelas con vocación agraria, co dobre obxectivo de evitar o seu abandono e de poñelas a disposición de todas aquelas persoas que necesiten terra para usos agrícolas, gandeiros, forestais, de conservación da natureza e patrimonio ou outros usos de interese social. Para máis información: <https://agader.xunta.gal/gl/banco-de-terras>

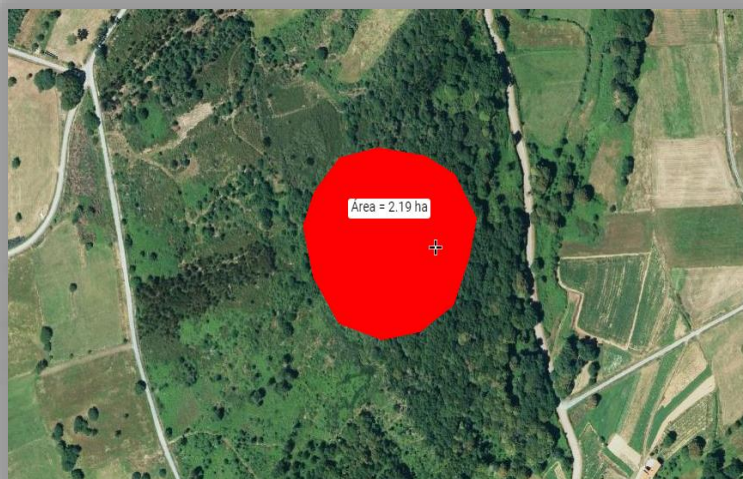
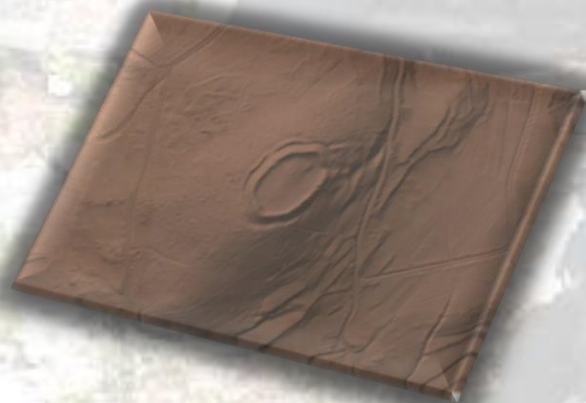
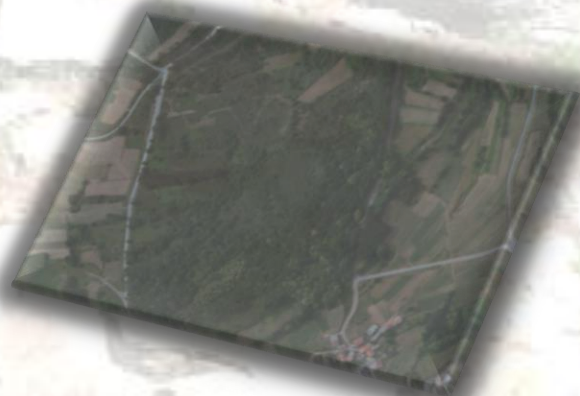

Figura 12: Área do Castro de Vilatuxe.

Fonte: Iberpix 4

Topografía: Emprazase nun outeiro moi preeminente dentro do val do río Lebozán, acadando unha altitude de 642 metros sobre o nivel do mar.

Figuras 13 e 14: Imaxe dixital e Ortoimaxe.
Fonte: Depodeza e Google Maps

Figuras 15 e 16: Ortografía do voo americano de 1956-1957 (esquerda) e detalle do plano 1:5000 (dereita)

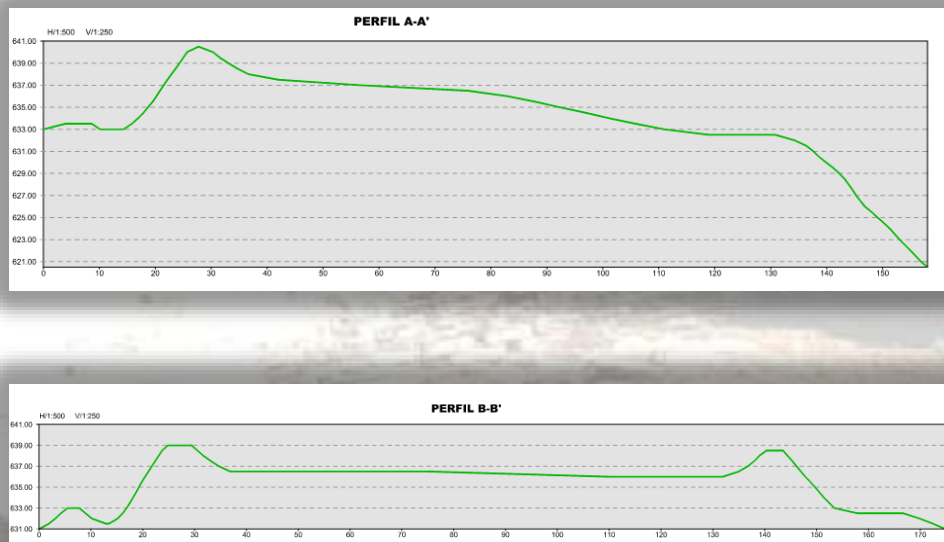

Figura 17 e 18: Perfil A e B e Planta: E 1: 400. Fonte: Ficha arqueolóxica municipal. Depodeza

Lindes: Accedese á finca polo seu lado noroeste, a través dunha vía de parcelamento que remata na susodita propiedade. Ao norte limita coas parcelas nº 969 e 970, ao este coas parcelas 967 e 966, ao sur coa 965 e ao este, con sete propiedades máis, a 951, 952, 953, 954, 955, 956 e 957. Todas estas parcelas son de titularidade privada, a excepción da parcela nº 953 que é de titularidade pública, pertencente ó banco de terras da Xunta de Galicia.

Figura 19: Plano I: Acordo definitivo. Polígono X do proceso de concentración parcelaria. Parcela 968, Aurela. Fonte: www.mediatorural.xunta.es

Figura 20: Plano II. Parcelamento anterior ó proceso de concentración. Polígono X. Planos das bases definitivas. Aurela.

Fonte: Consellería de medio rural (www.mediatorural.xunta.es)

3.2.3 Obxectivos da intervención.

A finalidade última que xustifica esta actuación, ao abeiro da lexislación vixente, é acondicionar e delimitar o xacemento, por en marcha unha serie de sondaxes, escavando as estruturas e investigando os restos atopados. Deste xeito, preténdense rexistrar todos aqueles restos arqueolóxicos que se vaian extraendo. Será un proceso de investigación que teña como obxectivo completar a información histórica vinculada á Cultura Castrexa na Comarca do Deza e, moi particularmente, no Concello de Lalín.

A superficie na que está previsto actuar circunscríbese á parcela 968, anteriormente identificada. Non obstante, e seguindo criterios especificamente técnicos motivados pola topografía, levaranse a cabo catro sondaxes de 4x4 m. A primeira e a segunda no centro da croa, a terceira no entorno da muralla e, a cuarta e última, no entorno da área de acceso. É, polo tanto, un proxecto de intervención a longo prazo, estruturado en diferentes fases que serán implementadas seguindo xustificacións técnicas. Unhas fases de traballo de campo que deben contar co visto e prace dos Técnicos do Servizo de Arqueoloxía da Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, pero que se realizarán mediante a contratación directa por parte do Concello de Lalín (promotor da obra) dun equipo de arqueoloxía que se encargue da dirección do proxecto e da coordinación dun grupo de alumnos e alumnas do Grado en Historia, do Grado en Humanidades e do Máster en Arqueoloxía da Universidade de Santiago de Compostela (único en Galicia neste ámbito e de carácter interuniversitario) que prestarán voluntariamente os seus servizos a través de un campo de traballo que se articula tomando como base un acordo de carácter extra-curricular (para alumnos de grado) e outro de carácter curricular (para alumnos de mestrado) entre a empresa concesionaria e a universidade. Este punto será unha das bases indispensables do concurso municipal, dado que o proxecto busca unha dobre finalidade. Por unha banda, afondar no coñecemento histórico castrexo e na posta en valor do patrimonio local e, pola outra, contribuír no proceso formativo práctico dos estudantes vinculados á Universidade de Santiago de Compostela⁴.

---

⁴ O modelo de convenio en prácticas é o utilizado pola Facultade de Humanidades da Universidade de Santiago de Compostela durante o curso 2018/2019 que permite a realización deste tipo de traballos.

Deste xeito, a actuación consistirá en primeiro lugar na limpeza en área de toda a superficie da parcela co obxectivo de comprobar o estado natural do xacemento e constatar o grado de conservación do mesmo. Dita limpeza levarase a cabo utilizando medios manuais (sachos), para desta forma evitar a eventual destrución de posibles restos. Non obstante, é un proceso que debe ser reforzado coa presenza dun dumper para a retirada da terra solta. Con posterioridade os traballos completaranse coa limpeza minuciosa utilizando pequenas ferramentas.

Por outra banda, o equipo de arqueólogos porá en marcha un proceso de delimitación e decapado de catro áreas de 4x4 m. Comezará así un proceso de escavación estratigráfica na busca de información sobre as principais estruturas. De esta parte do proxecto dependerá a posta en marcha de posteriores campañas de investigación. Non obstante, e tendo en conta o carácter formativo do mesmo, recomendaríase unha persistencia das actividades e a sucesión de campañas estivais, contribuíndo así á formación e desenvolvemento das competencias dos futuros arqueólogos e arqueólogas.

En terceiro lugar, propónse a redacción dunha Memoria Técnica Final con tódolos resultados obtidos trala intervención arqueolóxica que será entregada na Dirección Xeral de Patrimonio Cultural de Galicia cando se teñan rematados os traballos indicados con anterioridade.

En resumo, os obxectivos concretos de esta intervención son os seguintes:

1. Realización dunha primeira fase de limpeza de toda a superficie co fin de demarcar e delimitar o xacemento.
2. Estreitamente relacionado co anterior, procederanse á sondaxe en catro áreas concretas, os criterios de selección destes cuadrantes cingúense única e exclusivamente a motivos técnicos e científicos. En primeiro lugar, procederase ó decapado do espazo previamente delimitado e, a continuación, comezará o proceso habitual de escavación por estratigrafía. O fin é o de estudar as estruturas que poidan ir aparecendo e documentalas, complementando a información de traballos de prospección anteriores vinculados ó proxecto Depodeza.

3. Redacción do Informe Valorativo e dunha Memoria Técnica Final cos resultados acadados trala realización do traballo.

4. Tódolos restos arqueolóxicos que vaian aparecendo seránlle comunicados de xeito inmediato á Dirección Xeral de Patrimonio Cultural, co fin de que sexa esta quen determine as directrices de intervención máis axeitadas. A comunicación cos técnicos do servizo de arqueoloxía da citada dirección xeral será continua.

3.2.4 Metodoloxía e descrición da actuación arqueolóxica.

A metodoloxía que se empregará na intervención é a propia dunha escavación arqueolóxica. Unha intervención debese centrar na posta en marcha dun procedemento de lectura estratigráfica acompañada da recollida pormenorizada de todas e cada unha das evidencias que puidesen ir aparecendo, completando os traballos con un rexistro detallado e exhaustivo dos diferentes niveis estratigráficos e estruturas que se poidan ir atopando.

As áreas de intervención, de igual amplitude, serán espazos nos que se poidan aplicar diferentes estratexias de sondaxe e a partir dos que se podería propoñer un espazo de escavación en área, sempre en función dos propios resultados da escavación.

As especificacións xerais, en canto á utilización e movemento de materiais e maquinaria, serán as xerais para o conxunto da intervención, utilizando os medios máis axeitados en función da localización e omitindo o uso de maquinaria lixeira nas áreas máis sensibles de protección. O proceso de movemento de terras, xerado pola intervención, terá o mesmo tipo de tratamento.

Seguindo a liña do comentado con anterioridade, a escavación realizarase analizando os niveis estratigráficos e as súas relacións, aplicando o método Harris de estudo. Numerarase, polo tanto, cada unidade estratigráfica (U.E) permitindo a realización dunha matriz que favoreza a reconstrución dos procesos estratigráficos acontecidos na área de estudo, tal e como explicaremos máis adiante.

Para a correcta investigación e implementación do proxecto será necesario pór en marcha un sistema de rexistros e procedementos, elaborando un rexistro

arqueolóxico, un rexistro gráfico, topográfico, o establecemento do siglado dos materiais e, por último, a fotografía aérea e mostras. Todos estes serán explicados dun xeito pormenorizado nas vindeiras liñas.

▪ **Rexistro Arqueolóxico.**

Para a posta en marcha dun rexistro arqueolóxico tódolos obxectos recollidos deben irse adscribindo á súa correspondente U.E de orixe mediante unha ficha de campo elaborada para a actuación, e na cal, se recollen os seguintes aspectos:

1. Número da Unidade Estratigráfica.
2. Tipo de unidade estratigráfica (Depósito, corte, estrutura).
3. Descrición da unidade estratigráfica:
  - a. Depósito: textura, solidificación, cor, composición, etc.
  - b. Corte: planta, perfil, orientación, etc.
  - c. Estrutura: forma, materiais, técnica de construción, etc.
4. Dimensións (lonxitude, ancho, profundidade, diámetro).
5. Cadro resumo de relacións estratigráficas.
6. Interpretación.
7. Croquis (planta e perfil)
8. Cotas

Todos estes datos serán, posteriormente, introducidos durante as tarefas de traballo de gabinete nun programa específico de estratigrafía (Proleg Matrix Builder), o cal permite a súa correcta xestión e a elaboración dunha secuenciación ou diagrama cronolóxico que facilita a comprensión e interpretación do proxecto de escavación.

Ademais, a codificación de cada estrutura será realizada mediante o rexistro de Grupos estratigráficos (G.E), constituídos por cada unha delas. Dentro de cada GE habilitaranse até dez unidades estratigráfica (U.E) numerada con un indicador da decena á que pertencen, de xeito que sexa máis sinxelo rexistralas. No caso de que un grupo requira mais unidades, asignaráselle as da centena correspondente. Desta maneira, o GE0001 está formado polas seguintes U.E: UE10, UE11, UE12, UE13, UE14, UE15, UE16, UE17, UE18, UE19; do mesmo

xeito, GE0054 estaría formado polas U.E: UE450, UE451, UE452 (...) e así sucesivamente.

- **Rexistro Gráfico.**

O rexistro gráfico debe complementar ó anterior. Consiste nun rexistro fotográfico en formato dixital de alta resolución (HD) no que se recollen imaxes do estado anterior da zona, do desenvolvemento dos traballos, das estruturas e materiais localizados e do estado final trala intervención, incluíndo unha relación clara, pero esquemática, entre as diferentes etapas de desenvolvemento do proxecto.

- **Rexistro topográfico.**

Para levar a cabo este tipo de rexistro contaremos con unha Estación Total, modelo TopCon GTS-105N, coa que se levará a cabo toda a recollida pormenorizada tanto de cotas como de plantas (perímetros) de cada unha das unidades estratigráficas localizadas. Tamén servirá para situar dun modo concreto os materiais recuperados e para encaixar perfectamente a escavación na malla UTM. Este procedemento permitiranos referir a intervención dun xeito permanente, universal e con coordenadas reais.

Outra das bases para o correcto rexistro topográfico céntrase na utilización do GPS Subcéntrico co que se crearán as bases para asentar o proceso de intervención.

Todos estes utensilios, pero sobre todo a Estación Total, facilitan a recollida, precisión e baleirado dos datos durante as tarefas de gabinete e permítenos extraer un rexistro planimétrico e de debuxo dixital de maior calidade.

- **Siglado dos materiais.**

O establecemento do sistema de siglas, para a identificación de tódolos materiais que poidan ir aparecendo durante o transcurso das tarefas de escavación, presentase como un proceso fundamental que, para este caso, será o resultante de combinar as iniciais do nome do xacemento (Castro de Vilatuxe) cos dous últimos díxitos do ano de intervención (19); ademais de un número identificador para a unidade estratigráfica na que se rexistre dito material e, por último, outro que individualice a peza dentro do punto arqueolóxico.

Deste xeito, a sigla quedaría da seguinte maneira: **CV19/1/1**.

▪ **Fotografía aérea e mostras.**

Ó longo da intervención iranse tomando mostras das estruturas localizadas nas tarefas de escavación para unha posterior análise no laboratorio. Así mesmo, poderemos ir extraendo resultados concluíntes no que á cronoloxía se refire, pero tamén nos aportará datos pola tipoloxía das estruturas e o material achado, tanto cerámico como lítico ou metálico.

Será importante tamén, unha vez rematada a actuación arqueolóxica, un voo de dron que nos aporte imaxes e vídeos deste espazo, tomando panorámicas de conxuntos, planos cenitais xerais e o detalle das estruturas máis relevantes do xacemento e do seu entorno.

3.2.5 Organización do traballo.

▪ **Fase I. Traballo de campo.**

O traballo de campo será organizado entorno a dúas actuacións independentes pero determinadas pola súa notoria complementariedade.

- Etapa 1.- Limpeza total e desbroce baixo supervisión arqueolóxica.
- Etapa 2.- Sondaxes valorativas. Consistirá na elaboración de catro sondaxes de 4x4 metros.

O tempo estimado para levar a cabo esta primeira fase da actuación é de 40 días hábiles; é dicir, dous meses de campo de traballo contando coa presenza dun Arqueólogo director, catro arqueólogos técnicos, tres peóns de obra e dezaseis alumnos da Universidade de Santiago de Compostela por cada unha das catro quendas nas que se divide o campo. A organización habitual da tarefa contará coa presenza de tres técnicos no xacemento e un supervisando as labores de gabinete que serán levadas a cabo por entre tres e catro alumnos. Por último, os peóns de obra colaboraran nas tarefas de campo cando se requira ademais do manexo da maquinaria necesaria (dumper).

▪ Fase II. Procesado da información.

As datas de inicio e de fin da actuación serán comunicadas ás instancias oportunas. Ao finalizar os traballos de escavación e, no prazo de dez días, emitirase un informe valorativo dos traballos realizados e cos resultados obtidos, co fin de que a administración competente determine a eventual ampliación dos sondaxes, ou ben autorice a realización das obras previstas. Finalmente, no prazo máximo de seis meses dende o remate da actuación, depositaranse os materiais que se localicen no transcurso dos traballos arqueolóxicos no museo que estableza a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural, e será presentada a Memoria Final detallada da mesma.

3.2.6 Tempo de execución e equipo de traballo.

Como se expuxo con antelación, o equipo estará formado por un arqueólogo director, catro técnicos, tres peóns e dezaseis alumnos e alumnas da universidade de Santiago de Compostela en cada unha das catro quendas nos que se divide o campo de traballo. A duración estimada do desenvolvemento do proxecto é de dous meses, quedando a expensas dos achadizos e resultados da investigación para a proposta dunha posterior campaña de intervención.

A hospedaxe dos alumnos durante as campañas de escavación correrá por conta do concello, habilitando para tal fin o albergue de Mouriscade. Por outra banda, tódolos gastos relativos a dietas e manutención correrán por conta da empresa, ao igual que o desprazamento diario entre o albergue e o xacemento.

3.3 Proposta de difusión do patrimonio castrexo.

3.3.1 A ruta turística como elemento dinamizador.

Trala proposta de escavación do xacemento castrexo de Vilatuxe, o noso proxecto considera que a mellor fórmula para a difusión do conxunto patrimonial da área traballada pasa pola posta en marcha dunha serie de estratexias que permitan diversificar socio-economicamente a contorna. Por isto, neste apartado, e co fin de incrementar as posibilidades turísticas e de ocio que ofrece a franxa sur occidental do concello, propoñeremos a configuración dunha serie de rutas turísticas que discorran por camiños, congostras, corredoiras e carreiros de

titularidade pública. Son espazos que, lóxicamente, deberán ser acondicionados para tal fin, e que comunicarán unha serie de xacementos arqueolóxicos coas principais unidades de poboación, así como os principais bens patrimoniais, tanto paisaxísticos como arquitectónicos (pazos, casas grandes), sempre sen que a proposta perda a súa verdadeira esencia, a cultura castrexa.

A fórmula escollida para poder visitar os xacementos de titularidade privada é a do convenio colaborativo entre propietarios e concello. As parcelas son propiedades privadas pero sometidas a un nivel de protección que impide a súa utilización e aproveitamento agrario. Dito de outro xeito, para os propietarios produtores son bens inservibles, mentres que para o conxunto da sociedade son bens patrimoniais e culturais de gran valía e potencialidade. Deste xeito, a proposta debe beneficiar a ambas partes, polo que pasaría pola firma dun convenio no que o concello asumise as responsabilidades ligadas ó mantemento (limpeza e costes fixos) e a cambio o propietario permitiría o acceso libre e gratuíto ós usuarios e usuarias.

Propoñemos polo tanto dúas rutas, a primeira en automóbil e a segunda apta para tres modalidades, sendeirismo, ciclismo de montaña e cabalar, aproveitando así a grande afección a este deporte e servindo tamén de alternativa novidosa para todos aqueles amantes da natureza e dos animais. No caso da ruta de sendeirismo, contará ademais, con unha parte de trazado propio tanto na primeira como na última das etapas. A intención é a de configurar nestes dous tramos unha disposición circular que lle permitirá ao usuario decidir si continua o itinerario completo ou, pola contra, decide emprender o camiño de retorno cara o punto de inicio. Isto ofrece varias posibilidades de visita co mínimo esforzo, dado que se poderían realizar dúas rutas circulares de esixencia mínima, e unha lineal, de maior dificultade. Este feito permitirá ós usuarios e usuarias definir a súa implicación na actividade atendendo ás súas capacidades, tempo ou motivación, converténdose así nunha ruta dinámica.

A comunicación entre os diferentes xacementos e centros de interese deben xurdir dunha combinación de ocio con unha serie de aspectos culturais, naturais e deportivos que permitan ós usuarios comprender e desfrutar da historia, da natureza, do patrimonio e da cultura. A fin de que estas rutas turísticas se convertan nun elemento dinamizador do territorio, atraendo turismo e riqueza.

[illegible]

-

Figura 21: A comarca de O Deza. Fonte: Asociación Ouroverde (<http://www.ouroverde.org/>)

Figura 22: Localización da área de intervención. Fonte: Información Xeográfica de Galicia (<http://mapas.xunta.gal>)

Figura 23: Área de intervención coa superposición das rutas. Fonte: Información Xeográfica de Galicia. (<http://mapas.xunta.gal>)

3.3.2 Xacementos seleccionados.

Castro de Vilatuxe “A Aurela”.

- Código de Identificación Oficial: GA36024038
- Denominación local: Aurela do Castro, castro de Soutolongo ou castro de Vilatuxe
- Parroquia: Soutolongo e Vilatuxe (o xacemento localízase entre as dúas parroquias)
- Aldea máis próxima Castro de Abaixo (300m), Castro de Arriba (400m)
- Altitude: 644m

Ortofotografía aérea

Figura 24: Vista aérea do Castro de Vilatuxe.

Fonte: Google Maps

Accesos: Estrada PO-534 Lalín-Soutolongo-Vilatuxe. Pasado o núcleo de Vista Alegre e antes de chegar ó de Barreiro, aparece unha pista á man esquerda que conduce ó núcleo de Castro de Abaixo. Percorrido menos de 1 km xa se ve o outeiro no que se empraza o castro, á man dereita, xusto despois de pasar un camiño asfaltado que conduce ao núcleo de Castro de Arriba.

Dende a estrada PO-534, á altura do núcleo de A Carratera, desvío dirección O Irixo pola PO-, no terceiro dos cruces á dereita acceso cara a aldea de Castro de Arriba e dende alí continuar por un camiño de zahorra até as inmediacións do xacemento.

Características e observacións: Este castro situase aproximadamente a uns 400m dirección suroeste (SO) da aldea de Castro de Arriba e a uns 300m dirección sur-este (SE) da aldea de Castro de Abaixo, pertencente á parroquia veciña de Soutolongo. Unha das principais curiosidades que ten o asentamento é que este actúa como fronteira entre as dúas parroquias e ademais, trátase dunha zona na que hai referencias de penedos con folclore e abundantes mámoas, como a do “lugar” de A Saborida, Vilatuxe. (Buxán, 1989, pág. 15)

No que a súa descrición se refire, hei de dicir que o recinto mide de Norte a Sur 100m. e de Leste a Oeste, 91 m. proba da súa forma ovalada; atopándose a unha altitude de 644m. e rodeado polos cursos fluviais do Deza e do Asneiro, dende onde posúe unha situación de privilexio paisaxístico.

No que a súa periodización se refire, representa niveis da fase II e/ou III da cultura castrexa, posto que se asenta nun interfluvio e polo tanto adscíbese a unha categoría de tipo A (Carballo Arceo, 2001).

Como podemos observar na figura III, “A Aurela” conta con un recinto superior, a croa, de forma ovalada. Esta croa atopase cercada por unha muralla de terra e pedra con dobre cara que obtén a súa maior altitude pola súa parte occidental. Este feito pode ter relación coas precipitacións e temporais que sempre entran na zona por esa dirección (oeste), funcionando así, este aumento en altitude da muralla, como un elemento de protección contra fortes temporais.

A muralla atópase a medio circundar por un foxo que percorre a parte occidental e continua polo sur até desaparecer, probablemente a causa da acción humana, xa sexa por un motivo relacionado coa agricultura ou ben coa minería, como ben explica Presas (2008) no seu libro “Os Castros de Lalín”, ao que se refire do seguinte xeito:

“...A aurela esta semirodeada por un foxo perimetral que percorre a parte occidental e continua polo Sur ata desaparecer, por causa da apertura dunha canteira nos séculos pasados...” (Presas, 2008, pág. 396)

En canto á parte noroeste, atopámonos con un parapeto que se adianta ao foxo, constituíndo unha segunda liña de protección. Pola parte oriental, afirma Presas, que é posible a existencia de un antecastro, feito que persoalmente non puiden verificar a causa do mal estado da zona e da frondosa vexetación que do asentamento se apodera, pero tendo en conta a morfoloxía do terreo, que se expande cara o sector oriental, pode ser posible. Claro está que, sen levar a cabo un proxecto arqueolóxico xunto coas investigacións procedentes non poderíamos afirmar, en ningún caso sobre seguro, a existencia de tal formación, polo que estas afirmacións non deixan de ser máis que meras hipóteses e suposicións.

Para rematar, facer referencia á localización dos accesos, que na actualidade son dous: un pola parte nordeste (NE), por onde un camiño ascende polo terraplén, interrompendo a continuidade da muralla; e o outro pola parte suroeste (SO) que cruza de forma rectilínea a muralla castrexa e que semella dunha elaboración posterior ao período castrexo (Buxán, 1989).

“A Aurela”, como xa se explicou con anterioridade, sitúase entre dúas concas fluviais, o que facilita o abastecemento. De feito, cara a parte oeste do castro e a 1,1km de distancia, discorre o río Lebozán, afluente do Asneiro, mentres que polo oeste discorre o rego de Portaouteiro. Constitúe, en definitiva, un espazo apto para o desenvolvemento da vida en comunidade dado que o abastecemento acuífero estaba garantido. Con relación á orixinalidade, o arqueólogo Javier Luaces afirmaba no proxecto Depodeza que:

“Dos castros catalogados no concello de Lalín, este é sen dúbida un dos de maior interese. O seu emprazamento prominente, as súas dimensións, o seu completo sistema defensivo, a súa intervisibilidade con outros castros da zona, o seu folclore, e o seu bo estado de conservación, son algúns dos argumentos que xustifican o seu interese” (Ferrer Sierra & López Cordeiro, 2012).

Por outra parte recollese un amplo imaxinario popular vinculado a este asentamento, así veciños da próxima aldea de Castro de Arriba (Vilatuxe), como Ramona Cobas Taboada, afirman:

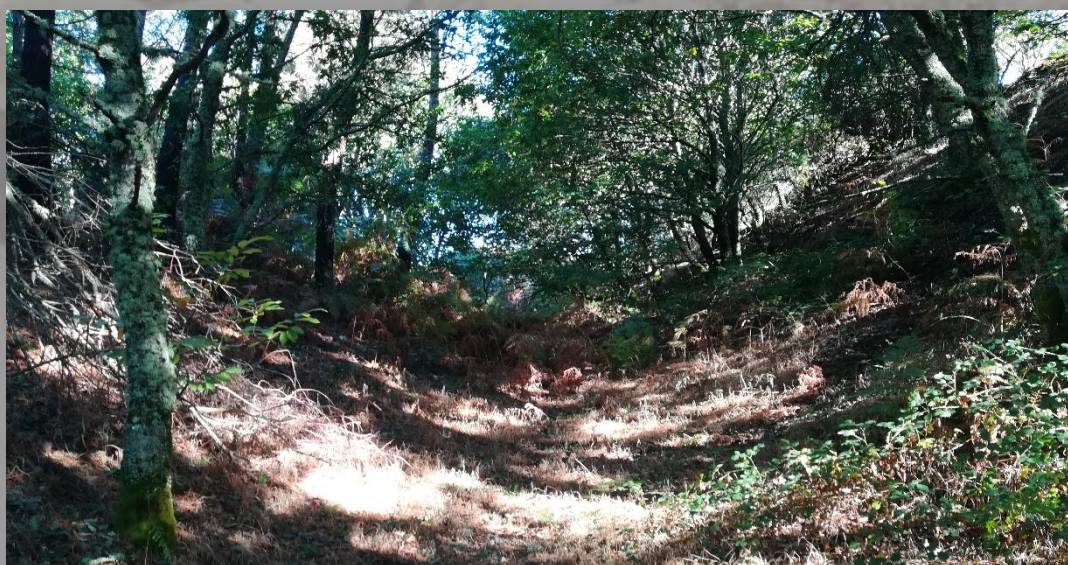

“(...) Hai moitos anos, atoparon dentro do castro unha cruz de ouro, pero como o castro fai extrema coa parroquia de Soutolongo, a xente discutía por ela. Ao final puxéronse de acordo, e ordenaron de que cada parroquia tiña que adestrar unha parella de bois. Así que fixeron un carro con dúas cabezallas con cadansúa parella de animais mirando para a súa parroquia. Ó final ganaron os de Soutolongo, e a seica que a cruz a teñen na igrexa”

Esta mesma versión foime confirmada por Antonio “O Rizo de Lodeiro”, veciño da aldea de Lodeiro (Soutolongo) o día 16-10-18.

*Figura 25: Imaxe actual do Castro de Vilatuxe.
Fonte: Autoría propia (06-10-18)*

*Figura 26: Imaxe actual do foxo do Castro de Vilatuxe.
Fonte: Autoría propia (06-10-18)*

Castro de “O Coto Costeira”-Vilatuxe

- Código de Identificación Oficial: Non Catalogado
- Denominación local: Costeira
- Parroquia: Vilatuxe (o xacemento esta moi deteriorado, forma parte dunha eira privada)
- Aldea máis próxima: Vilatuxe (50m)
- Altitude: 578m

Ortofotografía aérea

Figura 27: Ortofotografía do Coto Costeira.

Fonte: Google Maps

Accesos: Dende a estrada PO-534, á altura do núcleo de A Carratera, desvío dirección O Irixo pola PO-203 atravesando o núcleo de Os Carballiños, no terceiro dos cruces á dereita acceso cara a aldea de Vilatuxe e dende alí continuar pola primeira intersección á esquerda. O xacemento vese de fronte sobre un discreto outeiro.

Accesibilidade e capacidade de recepción do público: O principal problema do xacemento é a súa accesibilidade, non obstante o proceso de parcelamento contemplou a posible futura intervención no xacemento e a súa posible posta en valor definindo unha masa común nas inmediacións do xacemento que pode ser utilizada de aparcamento, así como un camiño que chega a uns 100m do xacemento. Dende alí a marcha debe ser a pé. Non hai servizos no entorno.

Características e observacións: O “Coto Costeira” sitúase entre a aldea de Vilatuxe e a de O Lodeirón, sobre un promontorio que apenas sobresaia uns 20 metros, atopándose a unha altitude de 578 metros sobre o nivel do mar e a moi pouca distancia do rego de Portaouteiro.

Figura 28: O Coto Costeira.
Fonte: Autoría propia (06-10-18)

Trátase dun posible asentamento castrexo, aínda que os únicos indicios que posuímos neste senso son as investigacións levadas a cabo por Antonio Presas no ano 2006 e que se basean, principalmente, no achado de algúns anacos de cerámica castrexa. Fan mención tamén sobre a súa existencia deste xacemento outros autores (Vázquez Crespo & González Alén, 1997) e (Crespo Vázquez, 1991). Outro argumento ao favor do pasado castrexo deste coto atopámolo no imaxinario popular, pois existen diferentes lendas que falan de que o Coto estivo habitado polos “mouros”, ademais existe unha lenda que relaciona o Castro de Vilatuxe “A Aurela” co Coto Costeira; así segundo esta:

“...unha viga de ouro e alcatrán subterránea, viña dende o castro de Vilatuxe ata o Coto Costeira e que, desde aquí, continuaba ata a desembocadura do río Chedas no Deza. Era imposible sacar ouro dela, porque estaba unida a outra de alcatrán, que ao tocarlle estoupaba. A lonxitude desta enorme viga, tendo en conta os seus extremos, sobrepasaba os catro quilómetros...” (Presas, 2008, pág. 400).⁵

No que á morfoloxía se refire, é imposible detallar calquera tipo de estrutura a causa da grandísima destrución á que se veu sometido o asentamento, principalmente pola causa mineira, xa que arredor de 1918-1919 comezase neste emprazamento a explotación de pegmatita; sen embargo, o baixo contido en minerais e o escaso uso tecnolóxico de moitos deles fixo que a explotación quedase paralizada. A día de hoxe é imposible a recuperación do espazo pola continua degradación antrópica, de feito na actualidade serve de eira a unha construción agrícola veciña.

⁵ Cita de Manuel Dobarro, segundo se recolle na obra de Presas. Máis tamén se lle pode atribuír a outros veciños da contorna, como Antonio “O Rizo de Lodeiro”, veciño da aldea de Lodeiro, na parroquia de Soutolongo, quen narrou esta lenda ó autor nas proximidades do castro de Vilatuxe na mediodía do día 16-10-18.

Castro de Barcia

- Código de Identificación Oficial: GA36024030
- Denominación local: O Castro
- Parroquia: Barcia
- Aldea máis próxima: Sto Estevo de Barcia (250m)
- Altitude: 515m
- Latitude 42º 37'50,692" N. / Lonxitude, 8º 11'22,442" O.

Ortofotografía aérea

Figura 29: Vista aérea do Castro de Barcia.

Fonte: Google Maps

Accesos: Dende a PO-534 coller o desvío na intersección dirección Gresande, Prado pola EP-6004. Ó pasar o núcleo de Barcia e a igrexa parroquial atoparemonos a man esquerda o cemiterio parroquial, tras el emprazase o xacemento, á man esquerda da vía.

Accesibilidade e capacidade de recepción do público: En coche e en autobús boa, aínda que non se pode estacionar preto do xacemento (o mellor lugar sería o lugar de Barcia ou preto da igrexa). Ata o xacemento accedese ben dende ese punto –tárdase menos de 5 minutos-, e pódese circular con facilidade no seu interior.

Características e observacións: O castro de Barcia é un ben histórico e paisaxístico que se atopa á marxe da estrada PO-6004, a uns 250m do centro da aldea de Santo Estevo.

É un castro emprazado a unha altitude de 515 metros, nunha pequena ladeira de escasa pendente e con caída cara o leste. Sobre el, maleza e

vexetación, entre a que destacan árbores autóctonas (carballos e castiñeiros) e o típico sotobosque galego (silvas e fentos). É evidente, polo tanto, o estado de abandono do xacemento que, por ser de propiedade privada, fai que a súa posta en valor se complique considerablemente. Ademais, e como veremos a continuación, debemos destacar a súa alteración tanto na parte sur, como leste, motivada polo levantamento de diferentes construcións.

En relación á descrición do xacemento, os estudos realizados a través do proxecto Depodeza, dirixido pola Deputación da Provincia de Pontevedra e financiado polo Fondo Europeo para o Desenvolvemento Rexional de Unión Europea, desvelan a existencia dun recinto de planta oval con defensas no exterior e unha croa que acada un diámetro de 110 m (tendo en conta as defensas exteriores) no eixo de Norte a Sur.

A Croa ou Aureola atópase rodeada por un parapeto pola parte norte e tamén pola zona sur. Así mesmo, semella que a súa continuación se deterioraría pola acción antrópica. Ademais, tal e como se afirma na ficha arqueolóxica do xacemento, podemos afirmar que este elemento arquitectónico chegaría neste castro á altitude de 3.5 metros.

Na parte sur, e se observamos detidamente as imaxes do xeoradar -que se mostran a continuación- podemos apreciar a existencia dun antecastro, do cal tan só se conserva a parte occidental.

No relacionado coas alteracións sufridas por este xacemento da Idade do Ferro, debemos destacar a presenza de construcións de uso residencial e a realización dun desterre e posterior construción do cemiterio parroquial – obras realizadas a mediados do século XX, no período franquista-. Deste xeito, a construción do campo santo ocasionou a desaparición da parte oriental do antecastro, sobre o que está

*Figura 30: Imaxe de dixital.
Fonte: Depodeza*

*Figura 31: Croa do castro de Barcia
.Fonte: Autoría propia (23-10-18)*

construído. O deterioro antrópico continuou na década dos sesenta e oitenta, coa construción de dúas vivendas. A primeira sitúase ó carón do antecastro, no lado sur, e a segunda, no lado este, onde é posible que se vise afectada a muralla, sendo rebaixada para a adecuación do terreo afín á construción residencial.

A última das agresións a este espazo que podemos constatar, está estreitamente relacionada coas explotacións de carácter gandeiro, pois cóstanos que o propietario do terreo utiliza o espazo da croa como un depósito periódico de bolas de compós (rolos de silo). Así mesmo, o continuo paso de maquinaria agrícola contribúe a continuar unha progresiva destrución dun monumento que a día de hoxe semella esquecido.

Atopámonos, polo tanto, ante un ben patrimonial con un grado de conservación que pode ser definido co termo “regular”, por mor da alteración erosiva e antrópica que xa estivemos a mencionar. Non obstante, consideramos que conta con un axeitado potencial de revalorización, que debe ser canalizado a través dunha serie de procesos de preservación, intervención e conservación.

Figura 32: Muralla do Castro de Barcia. Fonte: Autoría propia (23-10-18)

Castro de Gresande

- Código de Identificación Oficial: GA36024032
- Denominación local: O Castro
- Parroquia: Gresande
- Aldea máis próxima: O Souto (300m) e Lugar de Gresande (400m)
- Altitude: 563 m
- Latitude: 42° 38' 49,294" N
- Lonxitude: 8° 11' 14,549" O

Ortofotografía aérea

Figura 33: Ortografía Castro de Gresande.

Fonte: Google Maps

Accesos: Dende a PO-534 coller o desvío na intersección dirección Gresande, Prado pola EP-6004. Ó pasar o núcleo de Midón e o desvío cara Soutullo veremos dúas granxas de fronte, á marxe da segunda e afectado pola carretera atopamos o castro de Gresande, na beira esquerda.

Dende Lalín pola N-525 Ourense-Santiago, ao chegar ao lugar de Prado, poucos metros despois do P.K.298, collemos un desvío cara a esquerda (sur), para enlazar coa estrada PO-6004. Seguimos ata chegar ao lugar de Gresande. A uns 150 m. das derradeiras casas do lugar, e pasado un camiño

que ascende cara ao oeste, atopamos o castro á dereita (oeste). Os parapetos exteriores defensivos son visibles dende a estrada.

Accesibilidade e capacidade de recepción do público: En coche e en autobús boa, aínda que non se pode estacionar preto do xacemento. O mellor lugar sería Gresande, dende onde se accede ben a pé e se tarda menos de 5 minutos. No interior circúlase con facilidade.

Características e observacións: O Castro de Gresande é un dos xacementos castrexos en mellor estado de conservación da contorna. Trátase dun asentamento formado por un recinto superior circundado por un amplo sistema defensivo que conta con unhas dimensións na súa cara interior de 130m. no eixo NE-SW, pola parte exterior as medidas son de 165m. Ademais, segundo Presas, conta con un antecastro no sector leste, de menor pendente, e apto para adicalo a zona de cultivos ó longo do tempo. (Presas, 2008, pág. 397)

Figura 34: Imaxe dixital. Fonte: Depodeza

Tal e como se pode ver nas imaxes dixitais, elaboradas mediante a posta en marcha do proxecto Depodeza, podemos afirmar que o recinto conta con unha planta ovalada, rodeada dunha armazón (probablemente de ripio) e por un foxo que rodea o asentamento. Certo é que o foxo aparece colmatado parcialmente no seu sector meridional por mor da acción antrópica. Sen embargo, o estado de conservacións do xacemento é incuestionable. De feito, a meirande parte do terreo está adicada a monte inculto, con unha área de eucaliptos, pinos e carballos, mentres que na croa atopamos monte baixo, xestas e fentos.

Para rematar, destacar a existencia dun complexo sistema defensivo na súa entrada como principal elemento de orixinalidade no xacemento. O estudo deste pode aportar información relevante ó respecto dos sistemas defensivos do mundo castrexo.

Castro de Cristimil

- Código de Identificación Oficial: GA36024031
- Denominación local: O Coveliño, Castro de Mato.
- Parroquia: Cristimil
- Aldea máis próxima: Mato (75m)
- Altitude: 475 m
- Latitude: 42° 39' 55,398" N / Lonxitude: 8° 11' 15,818" O

Ortofotografía aérea

Figura 35: Ortofotografía Castro Mato. Fonte: Google Maps

Accesos: Dende Vilatuxe na PO-534 coller o desvío na intersección dirección Gresande, Prado pola EP-6004. Ó pasar o núcleo de Gresande e posteriormente a longa recta que leva a Mato, chegamos a esta aldea da parroquia de Cristimil, onde se abre unha pequena praza á esquerda (ao oeste), na que está o Centro Social. A 100 m. deste punto, chegamos ao castro, xa que a EP-6004 continúa polo foxo leste do xacemento.

Saíndo de Lalín, tomámola N-525 en dirección Santiago. Pasamos o lugar de Prado, e en A Eirexe, pouco despois de pasar o P.K. 298, collemos á esquerda (ao sur) a estrada EP-6004, que vai ata Cristimil. Ao chegar ao lugar de Sanxurxo, ábrese unha pequena praza á dereita (ao oeste), na que

está o Centro Social. A 100 m. deste punto, chegamos ao castro, xa que a PO-6004 continúa polo foxo leste do xacemento.

Accesibilidade e capacidade de recepción do público: Pódese deixar o coche ou o autobús a uns 100 m ao norte do xacemento. Se accede ben andando ata o pe do xacemento, pola beira da estrada. Polo interior do castro, a circulación é boa.

Características e observacións: O estado de conservación deste xacemento pode ser definido como de “regular” dado que sufriu abundantes intervencións e alteracións motivadas por fenómenos antrópicos e tamén erosivos. De feito, no sector norleste constatase a presenza dunha vivenda que trala súa construción altera parte da estrutura do terraplén. Por outra banda, a estrada EP-6004 afecta ó terraplén surleste e ao seu foxo. Tamén se producen importantes alteracións na cara oeste e suroeste debido á modificación de estruturas para a ampliación de terreos adicados ó cultivo. Xa por último, a presenza dunha fonte e dun lavadoiro na parte norte afecta e deteriora a parte norte do terraplén.

Non obstante, as condicións ás que se ve sometido o terraplén non concordan coa situación de todo o xacemento. De feito, o parapeto na súa parte sur atópase perfectamente conservado. Sen embargo, a dinámica do xacemento tende ó deterioro; na croa, un espazo que de N-S mide uns 75 m na cara interior e 90 m na exterior, constatase a presenza de cultivos, o que pode por en risco as estruturas.

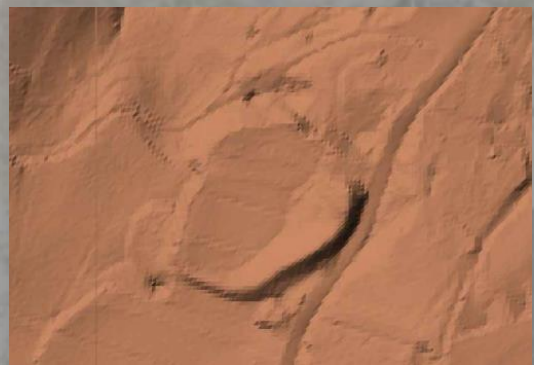

Figura 36: Imaxe dixital. Fonte Depodeza

Figura 37: Muralla do castro de Mato. Autoría propia (23-10-18)

Lalín coa de Pontevedra. Chegados ó núcleo de Vilatuxe desviarse durante 300 metros pola PO-203, dirección a O Irixo, ata chegar á susodita carballeira. Existen áreas de aparcamento público e gratuito nas inmediacións.

▪ **Método de información de Excursións (M.I.D.E)⁶**

MIDE		Ruta dos Castros	
horario	1h 10'	 2	severidad del medio natural
desnivel de subida	174 m	 2	orientacion en el itinerario
desnivel de bajada	174 m	 2	dificultad en el desplazamiento
distancia horizontal	3,2 Km	 2	cantidad de esfuerzo necesario
tipo de recorrido	Ida y Vuelta		
Condiciones de todo el año, tiempos estimados según criterio MIDE, sin paradas.			
Calculado sobre datos de 2018.			

Figura 39: MIDE da Ruta a pé entre as zonas de aparcamento e os xacementos. Fonte: Montaña Segura. (www.montanasegura.com)

▪ **Itinerario (Etapas e perfís).**

▪ **ETAPA I**

- A ruta comeza no núcleo de Os Carballiños, onde na primeira fin de semana de maio se celebra a Feira de Os Carballiños. Trátase dun evento de exaltación etnográfica e cultural na que os veciños tratan de recrear a feira que se celebraba a mediados do século aproveitando o paso do camiño dos arrieiros polo pobo. É, polo tanta a carballeira que acolle este evento o primeiro lugar de parada, onde podemos contemplar un conxunto de carballos

⁶ M.I.D.E calculado directamente para o conxunto dos cinco xacementos partindo dos itinerarios a pé dende os lugares habilitados para aparcamento até os xacementos seleccionados. Elaboración electrónica mediante a aplicación Montaña Segura, recomendada pola Federación galega de montañismo.

FONTE: <http://mide.montanasegura.com/mide/>.

Vid. tamén: <http://www.fgmontanismo.es/descargas/20091201NormativaHomologacionFGM.pdf>

centenarios. Ademais, a escasos 500 m podemos contemplar o Pazo do Outeiro, exemplo de arquitectura civil do S.XVI.

- Continuando pola PO-203 poñemos dirección cara a aldea de Vilatuxe. Para elo é necesario desviarse no segundo dos cruces a man dereita e inmediatamente a man esquerda, continuando pola mesma pista durante uns 540 metros. Na intersección viramos á esquerda continuando pola mesma uns 125 metros. Chegamos a este punto buscamos estacionamento. O Castro do Coto Costoira atópase a uns 200 metros a pé.

Figura 40: Área de estacionamento-Coto Costoia. Fonte: Google Earth Pro

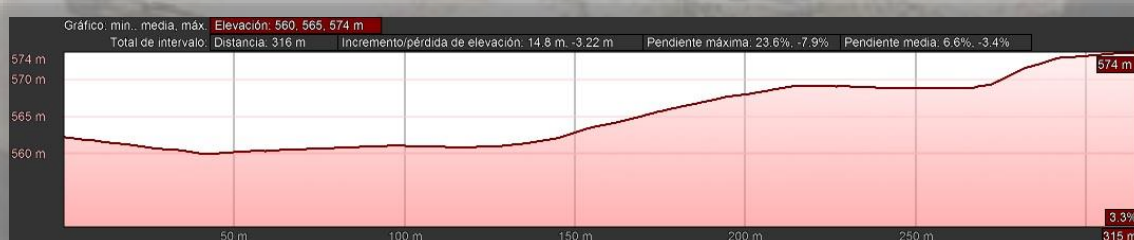

Figura 41: Perfil do percorrido entre a área de estacionamento e o xacemento. Fonte: Google Earth Pro

- Unha vez visitado este xacemento, poñemos rumbo cara o Castro de Vilatuxe “A Aurela”. Continuamos polo trazado anterior e na primeira das interseccións viramos á esquerda incorporándonos de novo á PO-203. Tras escasos 500 metros collemos pola terceira pista á dereita, dirección Castro de Arriba. Continuamos polo mesmo vial até a primeira intersección, onde apartamos á esquerda. Tras uns 150 metros, de novo á dereita. No segundo dos cruces buscaremos aparcamento para desprazarnos a pé uns 350 metros até o xacemento.

Figura 42: Área de aparcamento-Castro de Vilatuxe. Fonte Google Earth Pro

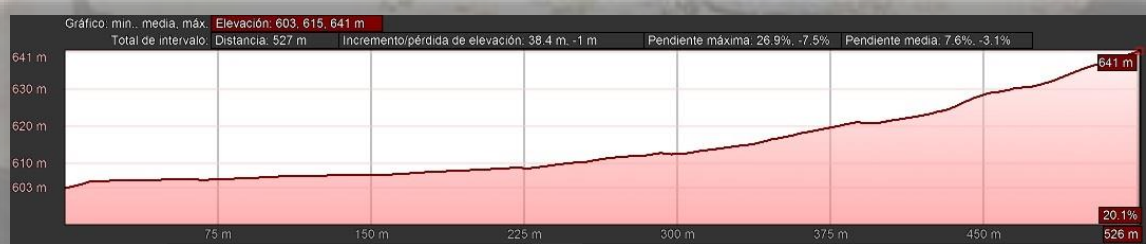

Figura 43: Perfil do percorrido entre a área de estacionamento e o xacemento de A Aurela. Fonte: Google Earth Pro

▪ ETAPA II

- Na intersección viramos á esquerda poñendo rumbo cara O Barreiro, chegados a este punto incorporaremonos á PO-534, dirección Vilatuxe-Laro. Chegados a Vilatuxe, de novo,

emprendemos rumbo cara Barcia na primeira intersección á dereita, incorporándonos á PO-6004. Continuando uns 1.600 metros por este vial chegamos ó nucleo de Barcia. Encontraremos un lugar de aparcamento nas inmediacións da igrexa parroquial de San Estevo. Dende alí emprenderemos a marcha a pé durante uns 365 metros, até chegar ó xacemento que vermos á man esquerda da estrada. Nesta parroquia poderemos visitar tamén a carballeira de Barcia formada por carballos centenarios aliñados en tódalas direccións, ademais dalguns bens patrimoniais ligados á arquitectura civil e popular, como é o caso da casa de O Cambote ou o Pazo dos Xil.

Figura 44: Área de aparcamento-Castro de Barcia. Fonte: Google Earth Pro

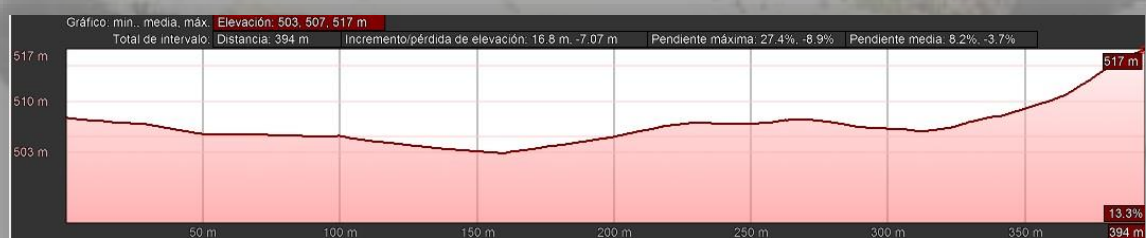

Figura 45: Perfil do percorrido entre a área de aparcamento e o castro de Barcia. Fonte: Google Earth Pro

▪ ETAPA III

- Dende o aparcamento da igrexa parroquial de Barcia desprazarémonos cara o núcleo da parroquia veciña de Gresande. Continuamos polo mesmo vieiro PO-6004 durante uns 2.200 metros, á altura da Sociedade Cooperativa, que pode verse a man esquerda, localízase o castro de Gresande. De feito, este xacemento atopase afectado pola estrada, tal e como xa explicamos na ficha do xacemento. A inexistencia de aparcamento nas inmediacións do poboado castrexo obríganos a continuar pola mesma vía uns 400 metros, onde apartaremos á dereita (segunda pista á dereita tras pasar o castro). Na carballeira de Grasande, onde se atopa o local social e o palco da música, podemos atopar un espazo axeitado para aparcar. Dende aquí poremos marcha ó castro camiñando uns 600 metros aproximadamente en dirección oposta á marcha.

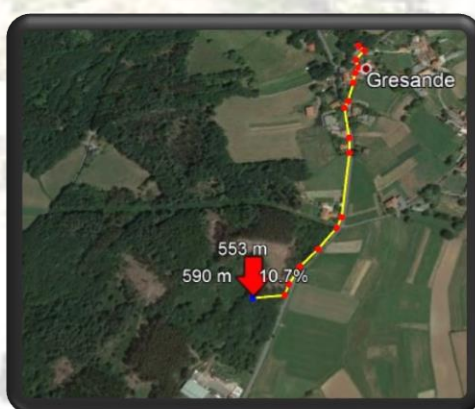

Figura 46: Área de aparcamento-Castro de Gresande. Fonte: Google Earth

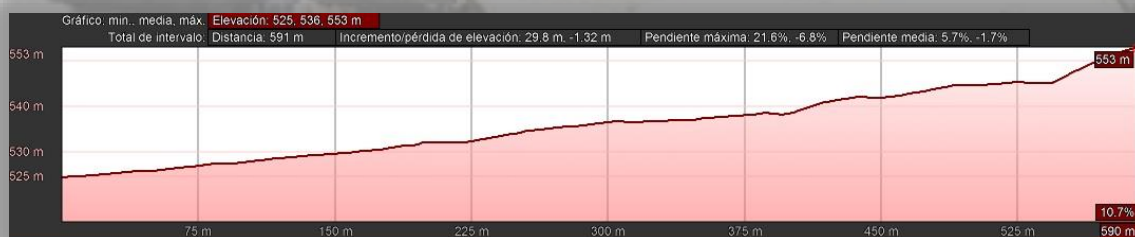

Figura 47: Perfil do percorrido entre a área de estacionamento e o castro de Gresande. Fonte: Google Earth Pro

▪ ETAPA IV

- A seguinte parada será na aldea de Mato, na parroquia de Cristimil. Así reincorporaremonos á PO-6004 dirección Prado, tras pasar a longa recta de Insua, chegamos a dita a aldea. Atoparemos unha área habilitada para estacionar na entrada do núcleo de poboación a man esquerda. Dende alí ao xacemento recorreremos unha distancia aproximada de uns 200 metros.

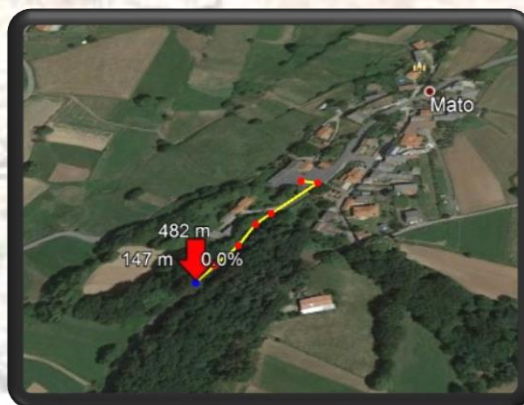

Figura 48: Área de aparcamento-Castro de Mato. Fonte: Google Earth Pro

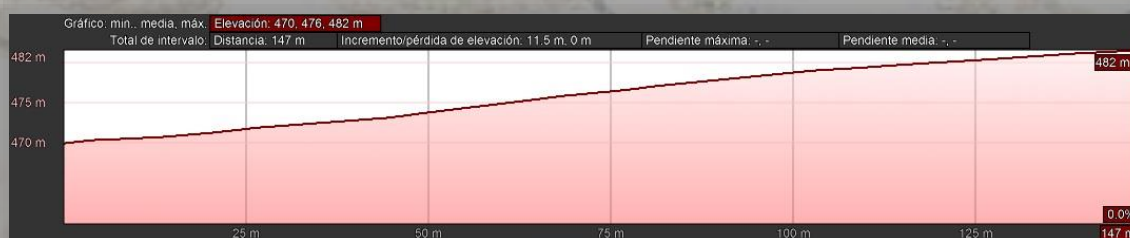

Figura 49: Perfil do percorrido entre a área de aparcamento e o Castro de Mato. Fonte: Google Earth Pro

- Dende Mato, continuaremos a marcha na mesma dirección e tras pasar a ponte sobre o río Asneiro entraremos na parroquia de Prado. A escasos 500 metros de dita ponte atoparemos o Pazo de Liñares, a man dereita, declarado como BIC e sede do Centro Arqueolóxico dependente da Deputación de Pontevedra.

3.3.4 Ruta cabalar e/ou bicicleta de montaña.

▪ **Descrición.**

Trátase dunha ruta lineal apta para estas dúas modalidades, que transcorre na primeira das etapas por pistas de pedrullo, pero que muda substancialmente nos vindeiros tramos, onde aproveitando os antigos camiños e corredoiras avanza por vías de terra e pedra que serán adecuadas para este novo fin. Ademais, a última das etapas apórtalle un salto cualitativo no ámbito da riqueza paisaxística, dado que se aproveitan os antigos camiños de pescadores á marxe do río Asneiro. Debemos, non obstante, incidir en que se trata dun itinerario arqueolóxico que, loxicamente, se complementa con un rico paisaxe natural e con abundantes exemplos de arquitectura popular e civil. A ruta comeza e remata no mesmo punto que o itinerario deseñado para realizar en automóbil, sen embargo, e a diferenza do anterior, aporta unha visión completamente diversa do rural do interior galego posto que durante o traxecto o usuario coñecería aldeas e lugares enxebres, arquitectura civil e relixiosa, prados, devesas, corredoiras, regatos e marxes fluviais de notoria riqueza natural.

Todo isto, confírelle a este tipo de ruta unha esencia cultural, paisaxística e natural pouco habitual na oferta de ocio da contorna, o que a converte nunha opción orixinal e novidosa.

Atendendo á natureza lineal do percorrido existen varias opcións. Habilítanse aparcadoiros públicos e gratuítos tanto ó inicio como ó final do traxecto, o que pode permitir ós usuarios que se despracen en dous vehículos deixar un en cada aparcadoiro para facilitar a mobilidade rematada a actividade. Outra opción vai ligada á creación de dúas paradas de Radio Taxi Lalín en ambos puntos, con prezo pechado e con vehículos adaptados para o transporte de bicicletas. No caso da ruta cabalar, para o traslado dos animais, non existiría unha oferta pública, sen embargo, existen transportistas de gando tanto na parroquia de Vilatuxe como na de Prado.

▪ Recomendacións e material.

- É obrigatorio o uso de casco, tanto en BTT como a cabalo.
- Recomendase comprobar o estado da bicicleta antes da saída; ante posibles eventualidades recomendase levar unha válvula de reposto e bomba de man portátil.
- En función das condicións meteorolóxicas é importante levar a indumentaria precisa (roupa de abrigo, calzado axeitado e protección solar).
- O entorno polo que transcorre o percorrido é aberto, de libre circulación e escenario de múltiples actividades (deportivas, forestais, agrícolas e gandeiras). É importante manter unha actitude comprensiva cara esta realidade e circular con prudencia.

▪ Accesos.

A ruta comeza na carballeira de Os Carballiños, na parroquia de Vilatuxe. O acceso a dito punto faise dende a estrada do Candán (PO-534) que une a localidade de Lalín coa de Pontevedra. Chegados ó núcleo de Vilatuxe desviarse durante 300 metros pola PO-203, dirección a O Irixo, ata chegar á susodita carballeira. Pola características lineais da ruta, é importante ofrecer datos para localizar o punto de acceso ó Pazo de Liñares, na parroquia de Prado, onde finaliza o percorrido. O acceso ó pazo faise dende a N-525, que comunica Santiago de Compostela con Ourense, chegados a Prado, debemos desviarnos cara a PO-6004, dirección Gresande - Vilatuxe. A escasos 420 metros atopamos a man esquerda o aparcadoiro público do pazo.

▪ Método de información de Excursións (M.I.D.E)

MIDE		Ruta dos Castros (Cidista e cabalar)	
horario	5h 15'		3 severidad del medio natural
desnivel de subida	262 m		2 orientacion en el itinerario
desnivel de bajada	411 m		2 dificultad en el desplazamiento
distancia horizontal	20,5 Km		3 cantidad de esfuerzo necesario
tipo de recorrido	Travesía		
Condiciones de todo el año, tiempos estimados según criterio MIDE, sin paradas.			
Calculado sobre datos de 2018.			

Figura 50: MIDE. Ruta lineal en tres modalidades (Senderismo, cabalar e ciclista). Fonte Montaña segura (www.montanasegura.com)

- **Itinerario (Etapas e perfís).**

- **ETAPA I (Os Carballiños- A Mela)**

- **Distancia: 5.62 Km**

- **Itinerario do tramo:** Dende a Carballeira de “Os Carballiños” partimos dirección a O Irixo, seguindo a beirarrúa da PO-203 até o desvío cara a aldea de O Outeiro. Despois duns 300 metros collemos a primeira pista á dereita para visitar a aldea e o Pazo de O Outeiro. Trátase dunha vía sen saída, polo que teremos que volver sobre os nosos pasos até o cruce onde nos desprazaremos á dereita e posteriormente, á esquerda. Ao final deste traxecto estaremos poñendo rumbo á aldea de Vilatuxe. Neste lugar no que ademais do Coto Costoira (xacemento arqueolóxico), podemos visitar grandes exemplos de arquitectura civil, como é o caso da Casa de Pita, onde se conserva un dos carballos máis antigos da comarca.

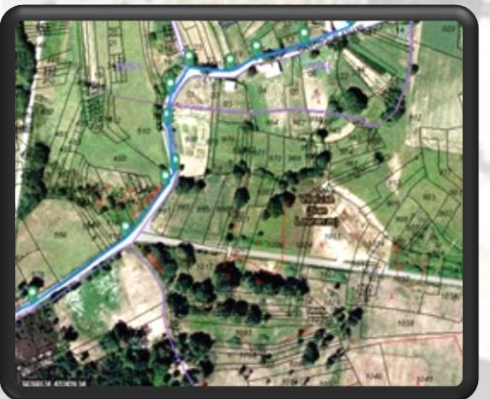
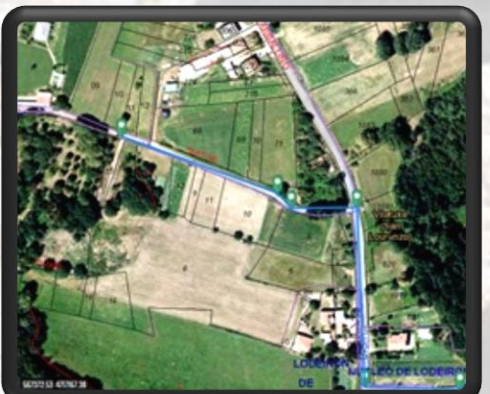
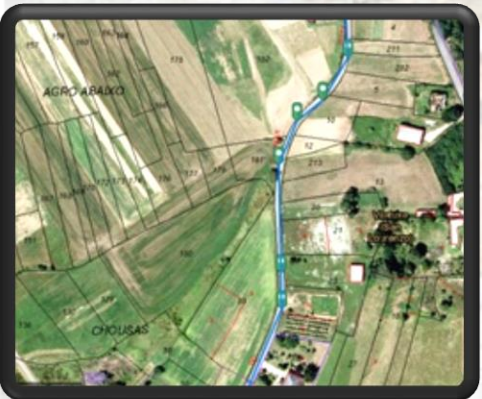
Dende a aldea de Vilatuxe continuamos por un camiño delimitado que nos leva de novo á PO-203, xirando á dereita continuamos por esta estrada uns 100 metros até desviarnos á esquerda. Seguimos por unha pista de pedrullo que remata na aldea de Castro de Arriba, onde podemos coñecer unha aldea na que pervive un modo de vida tradicional de subsistencia con animais en cortes e pequenas estabulacións. Atravesando dito núcleo de poboación poñemos rumbo ó Castro de A Aurela ao que se chega pola primeira pista á dereita, tras cruzar a aldea. Dende a cima do castro ó remate desta primeira etapa temos unha distancia de uns 1.500 metros en lixeiro descenso e sobre un firme similar ó anterior. A continuación mostramos unha sucesión de ortofotografías coa superposición dos planos catastrais para cada unha das etapas⁷.

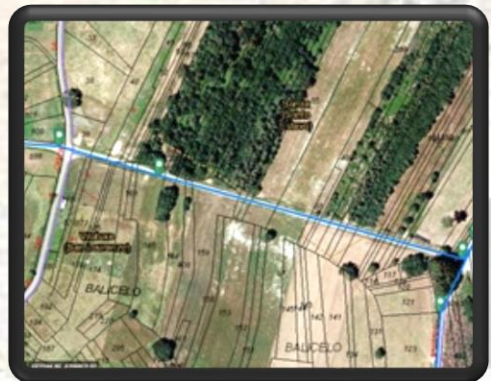
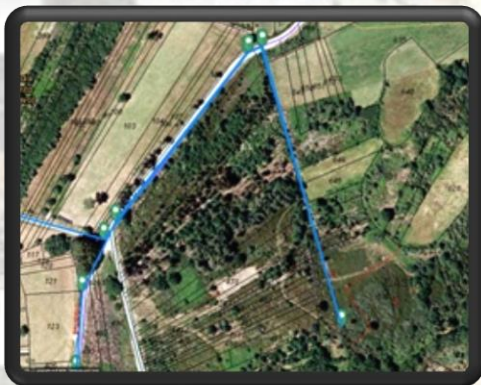
⁷ O orde de sucesión das ortofotografías é de esquerda a dereita e de arriba a abaixo.

Fonte: Sistema de Información Xeográfica de Galicia coa superposición do plano catastral.

- **Perfil de tramo:**

Figura 51: Perfil da Etapa I.

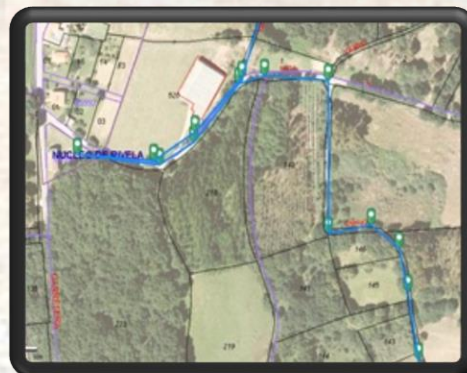
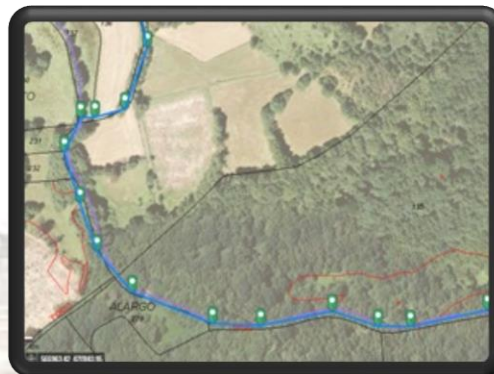
Fonte: Google Earth Pro

- **ETAPA II (A Mela -Castro de Barcia)**

- **Distancia: 3.22 Km**
- **Itinerario de tramo:** Dende A Mela, onde remata o tramo anterior continuamos recto, cruzando a PO-534 e continuando á esquerda polo denominado “Camiño do Río”, veremos un muíño de auga na marxe dereita e continuaremos senda sinalizada con dirección ó “Camiño da Fonte Blanca”, rematado este treito viraremos á esquerda polo “Camiño do Muíño” e tras uns 600m desviaremonos á dereita polo “Camiño da Zanca” que finaliza na pista de Barcia a Vistalegre. Nesta intersección continuaremos á esquerda cara o núcleo de Barcia, chegando a antiga casa da escola e á Carballeira do mesmo nome. Dende aquí voltaremos uns 100 metros sobre os nosos pasos e emprenderemos a marcha cara o castro polo “Camiño de Portadeite”. Este camiño que remata ós pés do xacemento, ó que accederemos tras atravesar a PO-6004 e comezar o ascenso ó mesmo polo “Camiño da Besada”

○ **Perfil de tramo:**

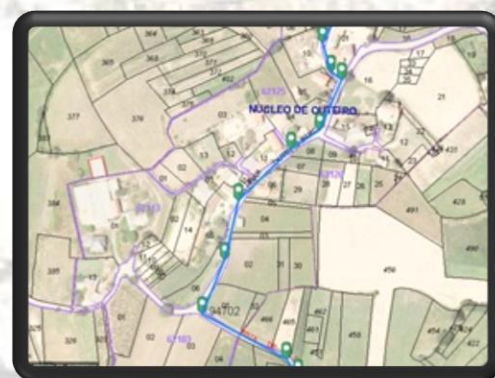
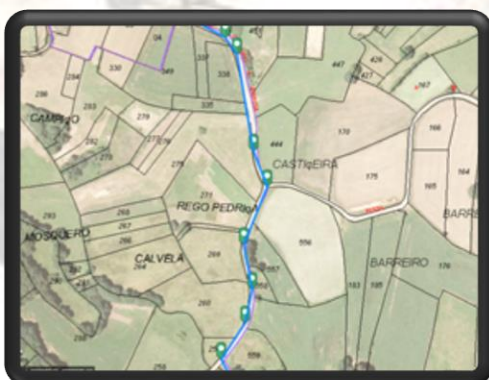
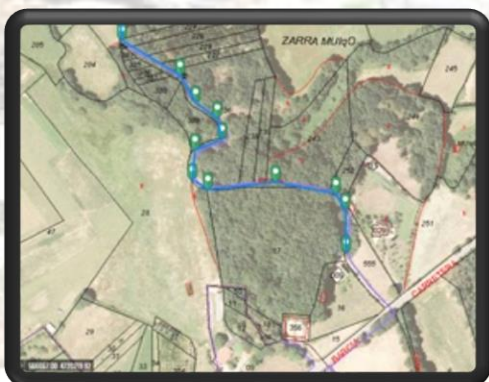
Figura 52: Perfil de etapa II.

Fonte: Google Earth Pro

▪ **ETAPA III (Castro de Barcia- Núcleo de Gresande)**

- **Distancia: 3.55 km.**
- **Itinerario de tramo:** Ascendendo polo camiño de A Besada poñemos rumbo á aldea de O Outeiro de Barcia; dende alí continuaremos por un camiño de pedrullo até o “Camiño da Costa Barrosa”, xusto antes da aldea de Oleiros, e dende onde comezaremos de novo un treito de corredoiira que nos levará ao Souto. En vez de entrar neste núcleo rural, desviarémonos polo primeiro camiño á dereita, polo coñecido como “Camiño da cima”, que bordea o Castro de Gresande pola parte occidental. Trala visita do xacemento, continuaremos o treito até a PO-6004, dende onde poñeremos rumbo á Carballeira de Gresande.

○ Perfil de tramo:

Figura 53: Perfil etapa III.

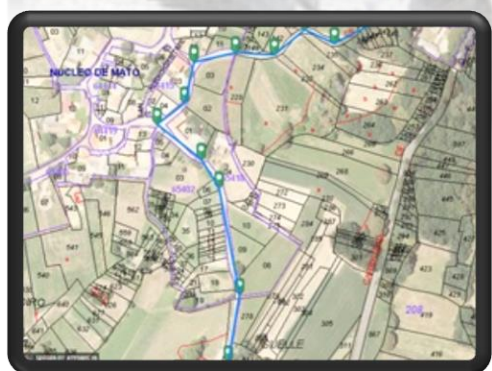
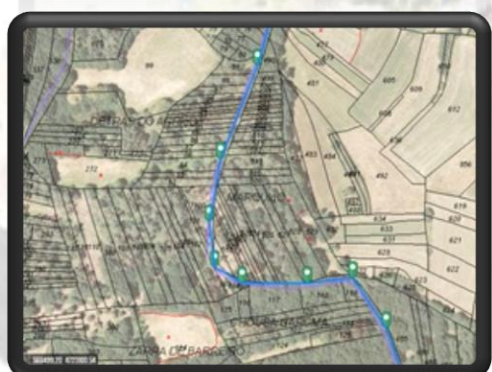
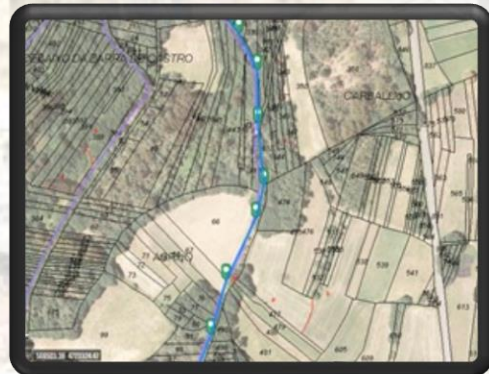
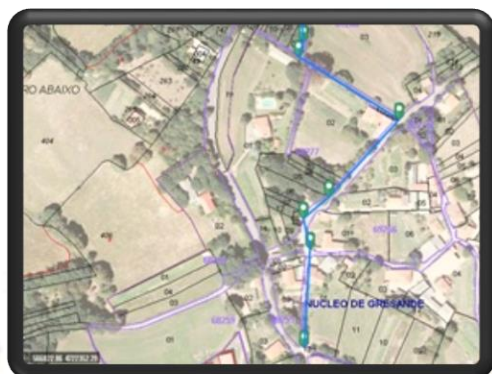
Fonte: Google Earth Pro

▪ ETAPA IV (Núcleo de Gresande-Castro de Cristimil).

- **Distancia:** 2.79 Km.
- **Itinerario de tramo:** Comezamos no núcleo de Gresande, avanzando até chegar á Carballeira, dende alí continuaremos uns 50 metros desviándonos pola primeira pista á esquerda e posteriormente a primeira á dereita. Dende aquí o trazado continua recto até chegar ó núcleo de Insua. Dende esta pequena aldea poremos marcha cara Mato, a través do “Camiño da Chousa”. Un percorrido natural entre carballeiras e soutos que nos levará

directamente a San Xurxo e, dende alí, ós pés do Castro de Mato, na parroquia de Cristimil. Este tramo remata na parte norte do xacemento, á marxe da PO-6004.

- **Perfil de tramo:**

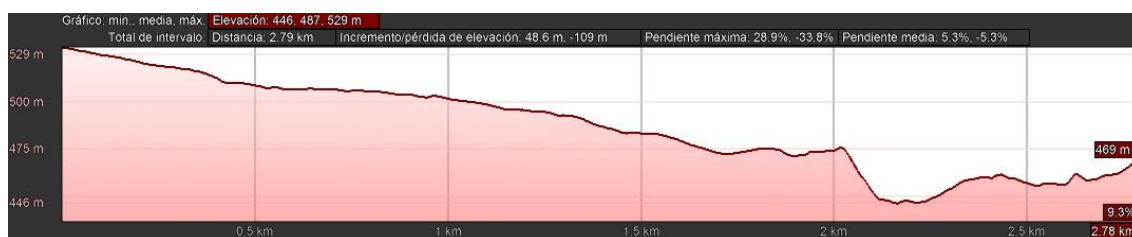
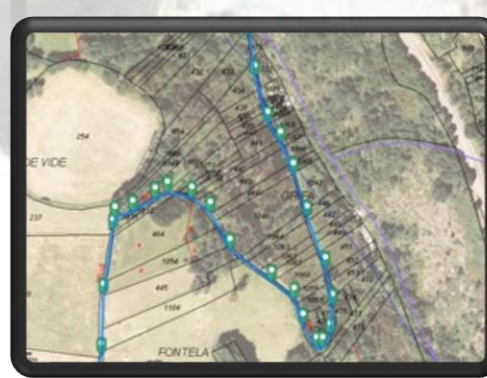
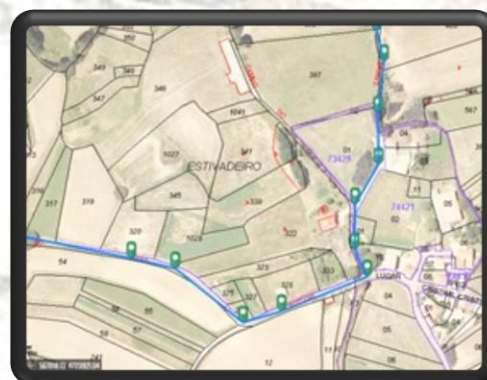

Figura 54: Perfil da etapa IV.

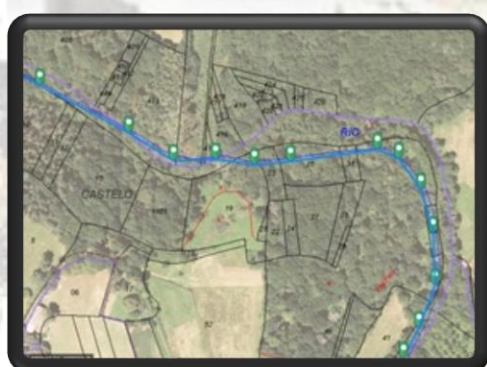
Fonte: Google Earth Pro

- **ETAPA V (Castro de Cristimil-Pazo de Liñares)**

- **Distancia: 5.25 km**
- **Itinerario de tramo :** Esta quinta e última etapa parte de Conduce e finaliza no Pazo de Liñares, na parroquia de Prado. Trátase dunha ruta de especial encanto natural, con unha grande beleza paisaxística e ecolóxica, dado que o 80% do percorrido discorre por camiños de pescadores na área de dominio público do río Asneiro. Deste xeito, comezando en Conduce, partimos cara a aldea de Cristimil, onde nos desviaremos polo “Camiño de Felle” e dende este continuaremos polo “Camiño da Grifa” que remata na marxe do xa nomeado río. Dende aquí comezamos un sendeiro de pescadores até chegar á ponte. Xa na parroquia de Prado, ascenderemos polo “Camiño vello” até o cruce co “Camiño do Pazo”, a escasos 100 metros remata a ruta no Pazo de Liñares.

○ Perfil de tramo:

Figura 55: Perfil de etapa V.

Fonte Google Earth Pro

3.3.5 Rutas de sendeirismo.

▪ Descripción.

A ruta de sendeirismo principal discorre polo mesmo trazado que anteriormente definimos; sen embargo, inclúe unha serie de novidades que permiten ó usuario adaptar o recorrido ás súas necesidades físicas ou ao tempo do que dispoña e, tamén ós seus intereses. Deste xeito configúranse dúas rutas circulares, unha ao inicio, na parroquia de Vilatuxe, e outra ao final, na parroquia de Prado, cada unha delas con desvíos opcionais que permiten ó viandante a opción de visitar outros elementos do patrimonio cultural que non se adscriben ó trazado principal. A configuración destas dúas rutas circulares ligadas á ruta lineal permite ós usuarios optar por unha actividade máis lixeira nunha das dúas parroquias citadas ou, pola contra, abordar un trazado de dificultade media pero de carácter circular, á vez que permite un transcurso lineal polo trazado anteriormente detallado.

No referente ás características morfolóxicas e espaciais, estas son as mesmas que as definidas na ruta anterior. Para as rutas circulares e os seus desvíos opcionais as particularidades defínense no apartado referente ó itinerario. Recóllese tamén un álbum fotográfico no anexo II, onde se poden apreciar imaxes das diferentes etapas. A limitación de espazo que require un traballo destas características é o principal motivo polo que se decide recollelas con este formato e anexalas ó texto. Componse dun conxunto de setenta imaxes que ilustran a riqueza patrimonial e ecolóxica da área en cuestión.

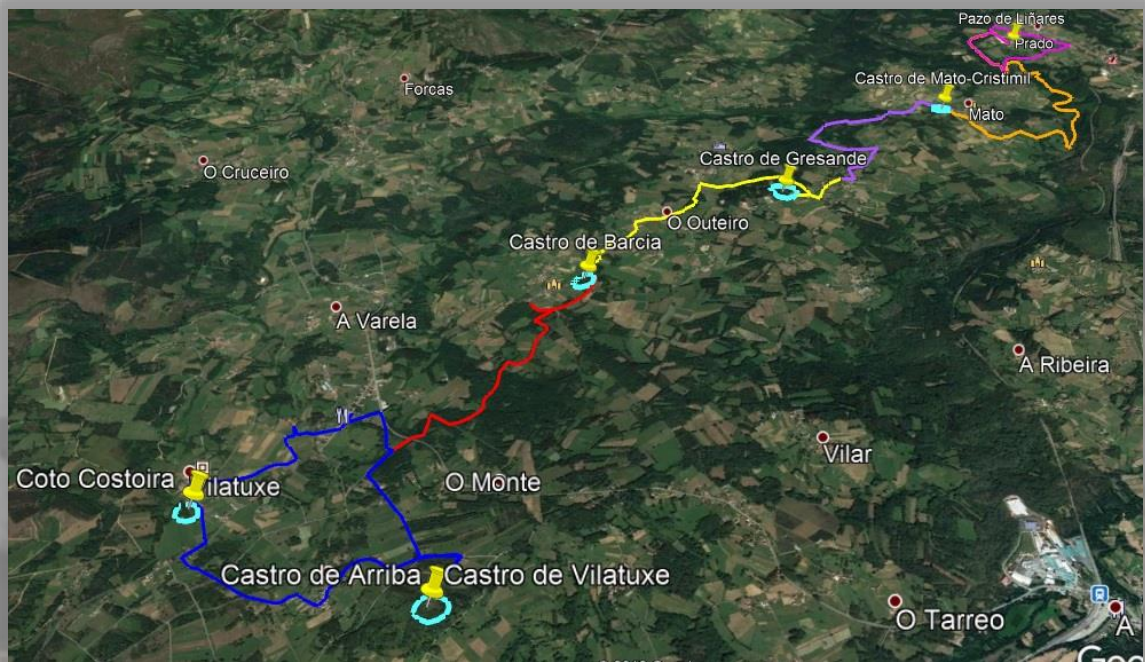

Figura 56: Ortografía con superposición das rutas de sendeirismo.

Fonte Google Earth Pro

▪ **Recomendacións e material.**

- Recomendase a utilización de bastóns de marcha nórdica así como a portabilidade dun telefono móbil para posibles casos de urxencia.
- En función das condicións meteorolóxicas é importante levar a indumentaria precisa (roupa de abrigo, calzado axeitado e protección solar).
- O entorno polo que transcorre o percorrido é aberto, de libre circulación e escenario de múltiples actividades (deportivas, forestais, agrícolas e gandeiras). É importante manter unha actitude comprensiva cara esta realidade, e circular con prudencia.

▪ **Accesos.**

A ruta comeza na carballeira de Os Carballiños, na parroquia de Vilatuxe. O acceso a dito punto faise dende a estrada do Candán (PO-534) que une a localidade de Lalín coa de Pontevedra. Chegados ó núcleo de Vilatuxe desviarse durante 300 metros pola PO-203, dirección a O Irixo, ata chegar á susodita carballeira. Pola características da ruta, é importante ofrecer datos para localizar o punto de acceso ó Pazo de Liñares, na parroquia de Prado, onde se diseña a segunda das rutas circulares. O acceso ó pazo faise dende a N-525, que comunica Santiago

de Compostela con Ourense, chegados a Prado, demos desviarnos cara a PO-6004, dirección Gresande - Vilatuxe. A escasos 420 metros atopamos a man esquerda o aparcadoiro público do pazo.

▪ **Método de información de Excursións (M.I.D.E)**

Neste caso o M.I.D.E debe calcularse por separado para cada unha das rutas circulares e, finalmente, para a ruta lineal, que xa non se recolle neste apartado por coincidir coa ruta ciclista e cabalar explicada no apartado anterior.

MIDE			Ruta circular Vilatuxe
horario	0h 45'	 3	severidad del medio natural
desnivel de subida	182 m	 2	orientacion en el itinerario
desnivel de bajada	182 m	 2	dificultad en el desplazamiento
distancia horizontal	0,0 Km	 1	cantidad de esfuerzo necesario
tipo de recorrido	Circular		
Condiciones de todo el año, tiempos estimados según criterio MIDE, sin paradas.			
Calculado sobre datos de 2018.			

Figura 57: MIDE ruta circular básica Vilatuxe. Fonte: montaña segura (www.montanasegura.com)

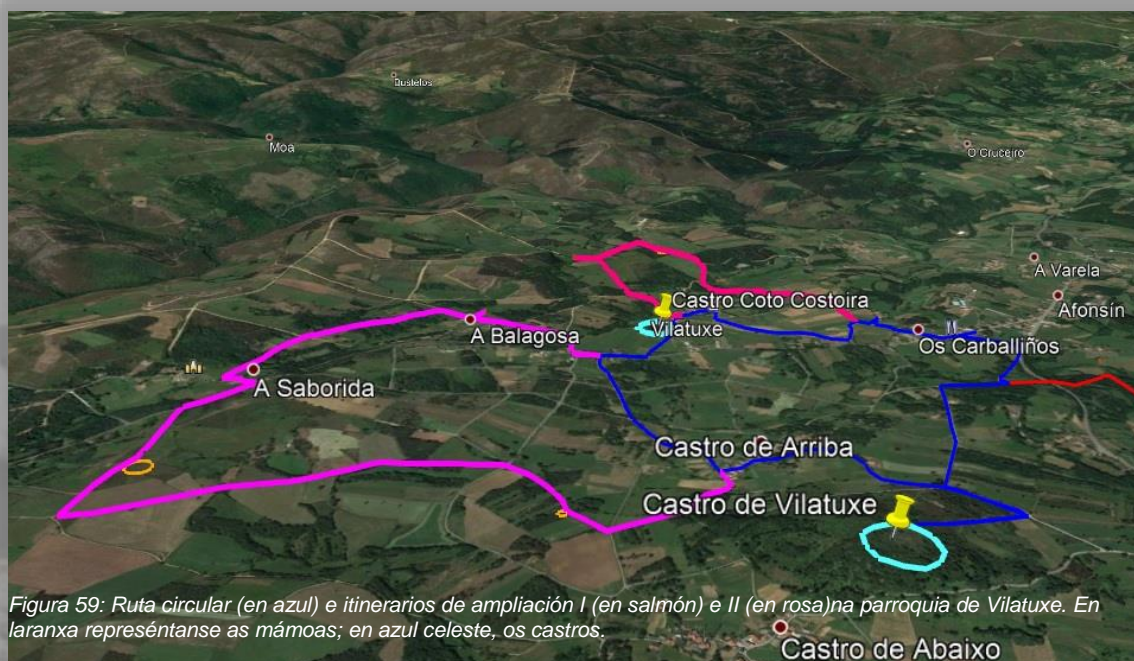
MIDE			Ruta circular Prado
horario	0h 25'	 3	severidad del medio natural
desnivel de subida	109 m	 2	orientacion en el itinerario
desnivel de bajada	109 m	 2	dificultad en el desplazamiento
distancia horizontal	0,0 Km	 1	cantidad de esfuerzo necesario
tipo de recorrido	Circular		
Condiciones de todo el año, tiempos estimados según criterio MIDE, sin paradas.			
Calculado sobre datos de 2018.			

Figura 58: MIDE Ruta circular de Prado. Fonte: Montaña segura.(www.montanasegura.com)

- **Itinerario (Etapas e perfís):**
- **Ruta circular de Vilatuxe: Traxecto base.**
  - **Distancia: 6.35 kms**
  - **Itinerario de tramo :** O trazado é exactamente o mesmo que se delimitou para a primeira das etapas na modalidade cabalar e ciclista, sen embargo conta con unha lixeira modificación antes da entrada na aldea de Vilatuxe. A ruta continúa polo camiño da dereita, antes do ingreso no núcleo de poboación. Seguindo esta nova senda atravesamos a aldea dende o noroeste ó sueste, contemplando a súa pequena capela, a casa dos Pita e o seu carballo centenario e a casa de Agulló. Todos estes elementos do patrimonio cultural lalinense recollidos no seu PXOM para a súa protección. Dende aquí a senda continua polos mesmo derroteiros até a curva de A Mela (final da primeira etapa ciclista e cabalar), onde debemos continuar á esquerda dirección A Carratera, tras uns escasos 300 m xiraremos de novo á esquerda pola carballeira de Os Carballiños, chegando ó punto de inicio. Este percorrido recollese no mapa da presente páxina en cor azul.
- **Ampliación opcional da ruta delimitada:** Propóñense como unha serie de alternativas para aumentar o trazado circular que transcorre pola parroquia de Vilatuxe. O obxectivo é o de ofertar un itinerario variábel e adaptable ós gustos e intereses do usuario e que, ademais, complementa o patrimonio cultural da área en cuestión. Así mesmo esta ampliación ofrece un transcurso por parte da Serra do Candán (Rede Natura 2000), ampliando as expectativas paisaxísticas e naturais, pero tamén culturais, dado que inclúe un notable patrimonio etnográfico coa visita a dous

muíños fluviais, enriquecendo tamén o trazado coa visita a tres mámoas, a do Casteliño, a de A Saborida e a da Cruz do Coto.

- **Itinerario de ampliación I.**

- **Distancia: 2.72 Kms.** Fan un total de **8.09 Kms** si se continúa pola ruta principal (azul).
- **Itinerario:** Aparece no mapa anterior en cor salmón, é un trazado que parte da aldea de O Outeiro continuando dirección Piñoi, onde podemos visitar o pazo do mesmo nome, continuando polo mesmo camiño chegamos á mámoa de O Casteliño e despois dun escasos 100 metros debemos desviarnos por un camiño de terra á esquerda. Dito camiño levaranos directamente á aldea de Vilatuxe, pasando polo lugar de O Souto. Dende aquí o trazado continúa con normalidade polo percorrido delimitado (sinalado no mapa en azul).

- **Itinerario de ampliación II.**

- **Distancia: 4.82Kms.** Fan un total de **13.42 Kms** continuando pola ruta azul. Se ademais se decidise engadir a de cor salmón, a distancia total do percorrido sería de **14.18kms**.
- **Itinerario:** Trala visita do Coto Costeira e xa na aldea de O Lodeiron, continuamos pola PO-203 desviándonos polo primeiro camiño á dereita que nos leva á A Balagosa, onde se conserva un

muíño de rego. Dende aquí continuamos por un camiño de terra até chegar á Saborida, núcleo que atravesaremos para visitar a súa mámoa. Dende aquí, tomaremos o primeiro dos camiños á esquerda, chegando á altura doutra mámoa, nos arredores de Castro. Estamos a falar da mámoa da Cruz do Coto. Dende a que continuamos recto na intersección e poñeremos rumbo a Castro de Arriba, continuando pola ruta establecida.

- **Ruta circular de Prado.**

- **Distancia:** 3.37 kms
- **Itinerario:** Dende o Pazo de Liñares ascendemos polo “Camiño vello” xirando tras cruzar a estrada á dereita, e de novo na seguinte intersección continuando pola mesma man. Deste xeito incorporarémonos a un trazado do camiño de Santiago (vía da prata) durante uns 500 m pero en dirección oposta, chegando ó núcleo de Prado continuaremos dirección Eirexe, para visitar o seu pazo e igrexa. Posteriormente continuarmos cara o trazado definido á beira do río Asneiro, á beira da ponte, continuaremos a ruta do mesmo xeito que o fai o trazado lineal, finalizando de novo no pazo de Liñares.

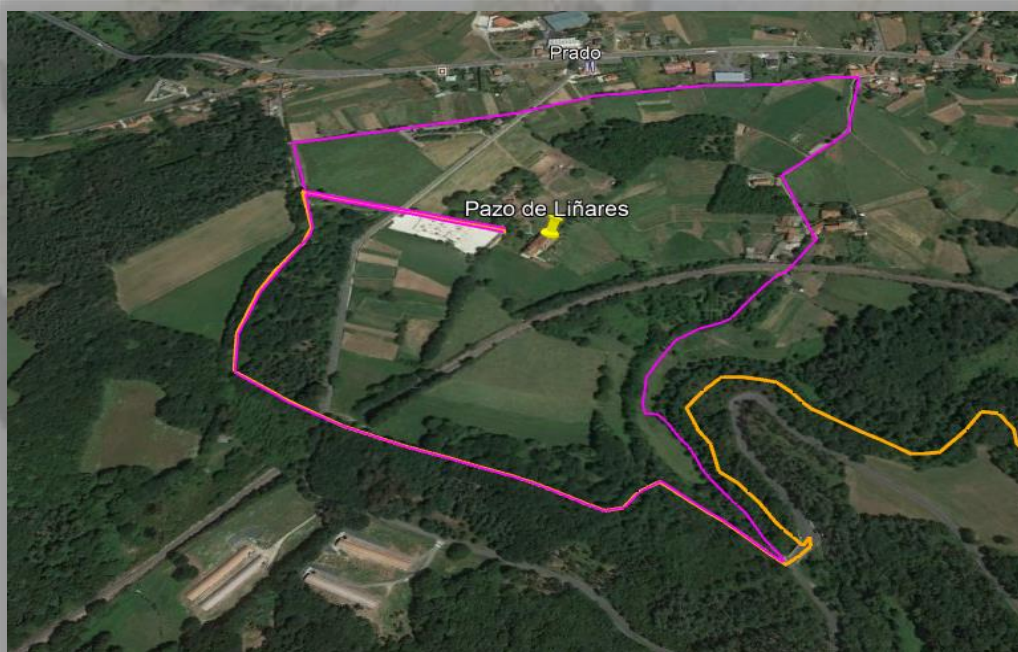

Figura 60: Ruta circular en Prado. Fonte Google Earth Pro

3.3.6 Acondicionamento e mantemento das rutas.

Para que as rutas anteriormente propostas se poidan realizar é necesario levar a cabo unha profunda limpeza dos xacementos, así como dos seus accesos.

Ademais, é conveniente a limpeza e arranxo dalgúns dos camiños que, aínda que son de titularidade pública, non teñen grande volume de tránsito, polo que non reciben as atencións necesarias para a acollida dun proxecto destas características. Ademais, a quinta das etapas da ruta lineal necesita, non só da limpeza, senón tamén da reconstrución parcial deses camiños de pescadores que mencionabamos en liñas anteriores. Son camiños de ribeira que discorren pola área de dominio público da marxe fluvial o que lle permite á administración local, baseándose na lexislación estatal e autonómica, intervenir en susodita área ou espazo para a mellora e acondicionamento deste tipo de sendeiros.

Na actualidade, a limpeza da maioría dos xacementos é pésima, ocupados por toxos, fentos e xestas, o Castro de Vilatuxe e as mámoas da súa contorna son o exemplo máis claro. A proliferación da maleza, estendese de xeito xeneralizado, polo que unha correcta política de desbroces é fundamental para o éxito do proxecto. Tanto os xacementos, como as rutas propostas, necesitan dun mantemento periódico. A titularidade privada de catro dos cinco castros que compoñen o proxecto obriga á administración a buscar o consenso cos propietarios. Para isto é fundamental o acordo entre as partes, por iso a nosa proposta basease na firma dun documento entre propietarios e institución municipal no que ambos poidan saír beneficiados e que pon de manifesto a importancia da administración local na conservación do patrimonio cultural (García Rubio, 2008). Recóllese un exemplo desta proposta, con tódalas súas cláusulas no Anexo I.

No referente ós accesos e áreas de aparcamento, non son necesarias polo de agora obras de grande envergadura. Considerase interesante, non obstante, a adquisición da parcela número 953, masa común do proceso de parcelamento na parroquia de Vilatuxe e pertencente ó banco de terras. Trátase dunha propiedade que linda co xacemento e pode ser adecuada como aparcamento ou área de servizo dependendo das necesidades futuras.

Vemos, polo tanto, como as características do proxecto e o estado actual da zona inciden na necesidade de centrar os nosos esforzos fundamentalmente nas políticas de conservación, acondicionamento e mantemento. Todas elas actuacións que poden ser asumidas pola administración local.

Con relación ás medidas de seguridade, propónse a colocación de varandas de madeira e de sinais que advirtan dos diferentes desniveis e situacións de certo perigo para a integridade física dos visitantes.

Tamén será necesaria a utilización de paneis informativos que deberán adaptarse á súa localización e función. Por isto, propoñemos diferentes tipos e modelos de sinalización, todos eles realizados en madeira de pino e con un tratamento de conservación hidrófugo. Deste xeito, o primeiro dos modelos é un panel informativo a dúas augas que deberá de colocaranse á entrada de cada xacemento, facendo unha explicación do mesmo e relación co medio que nos permita comprender da mellora maneira a cultura castrexa e as particularidades dos asentamentos nesta área do concello de Lalín.

Por outra banda, ós carteis de situación estarán espallados polas diferentes rutas e incluírán un mapa cunha referencia de situación (indicacións e coordenadas, con enlace a Google maps) para orientar ó usuario. Tamén contaremos con uns atriles de pé, os cales deberán aportar unha información puntual sobre bens do patrimonio arquitectónico civil, relixioso e natural, complementando desta forma o coñecemento sobre o entorno. Faise evidente que, para tal fin, todas estas sinalizacións deberán contar con un mesmo formato cromático e con un logo identificador, facilitando a orientación e sinalización dos sendeiros. Ademais, fomentaremos as denominadas paradas temáticas de relato ou lugar, organizadas en torno a unha narración en catro (González, Lezcano, & Serantes, 2014)

Por último, é necesaria unha sinalización de trazado, será a forma de indicación máis abundante e importante, mostraranos en momento de dúbida a dirección correcta do trazado, ao igual que a sinalización viaria. Non obstante, esta última cinguirase única e exclusivamente á ruta en automóbil.

A continuación detallamos as características técnicas dos diferentes modelos de sinalización e seguridade seleccionados.

1) Paneis informativos con cuberta a dúas augas.

- Características técnicas:

- Madeira de pino
- Tratamento hidrófugo tratado en autoclave con sales de cobre.
- Área informativa recuberta de vinilo illante e cunha protección de metacrilato incoloro.
- Medidas 255 cm de alto, 115 cm de ancho, 60 cm de fondo

2) Carteis de situación

- Características técnicas:

- Madeira de pino
- Tratamento hidrófugo tratado en autoclave con sales de cobre.
- Área informativa recuberta de vinilo illante e dunha protección de metacrilato incoloro.
- Medidas 200 cm de alto. Soporta un panel de 115x80 cm.

3) Atril indicador de pé

- Características técnicas:

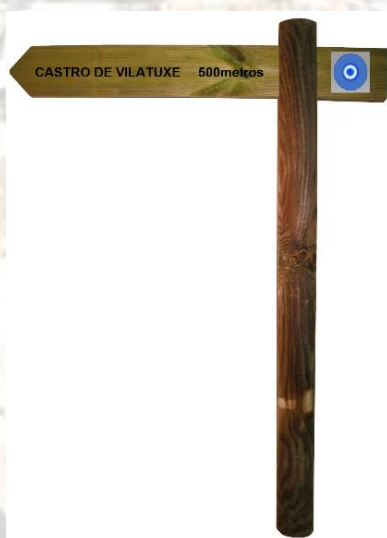
- Madeira de pino
- Tratamento hidrófugo tratado en autoclave con sales de cobre.
- Área informativa recuberta de vinilo illante e dunha protección de metacrilato incoloro.
- Medidas 140 cm de alto. Soporta un panel de 50x40 cm con un ángulo de inclinación de 40°

4) Sinalización de trazado.

- Características técnicas:
  - Madeira de pino
  - Tratamento hidrófugo tratado en autoclave con sales de cobre.
  - Símbolos de identificación recubiertos con metacrilato incoloro.
  - Medidas 80 cm de alto con catro caras de 15cm de ancho.

5) Sinalización viaria.

- Características técnicas:
  - Madeira de pino
  - Tratamento hidrófugo tratado en autoclave con sales de cobre.
  - Símbolos de identificación recubiertos con metacrilato incoloro.
  - Medidas do poste 200 cm de alto e 10 cm de diámetro.
  - Medidas da frecha 50 cm (posibilidade de incorporar até catro frechas)

6) Varandas.

- Características técnicas:
  - Forrados de madeira de pino a modo de decoración
  - Formados por un pilar en “C” de aceiro galvanizado e un longueiro do mesmo material.
  - Módulos de 2 m.
  - Altura 1.20 m.

3.4 As medidas de divulgación.

As actividades de divulgación son esenciais para calquera proxecto cultural, deste xeito o noso éxito dependerán en grande medida da axeitada estratexia que consiga consolidar a proposta mediante o coñecemento, comprensión e aceptación dos usuarios. Tendo en conta que vivimos nunha sociedade dixital, as novas tecnoloxías serán fundamentais para o desenvolvemento dalgúns dos métodos divulgativos.

O primeiro destes métodos pasa pola creación dunha sección adicada ao castrexo na páxina web de “Lalín Turismo”, un apartado que poida ser adaptado a un formato de App e, de este xeito, adaptable ós sistema Androide. Dito espazo debe contar con información de carácter histórico, xeográfico e turístico da área que pretendemos dinamizar, podendo incluso descargar as diferentes rutas nun soporte GPS.

Por outra banda, non podemos obviar a importancia das redes sociais, como Facebook, Instagram ou Twitter que se converteron, recentemente, no primeiro canle de información social.

Non obstante, e a pesares de ser conscientes da importancia e alcance dos medios dixitais, entendemos que debemos apostar tamén por outros de carácter tradicional, como son as exposicións temporais, os trípticos e as conferencias sobre o castrexo na contorna⁸.

Neste sentido, apostamos por un conxunto de exposicións de carácter temporal nos centros sociais e veciñais, así como nos centros de secundaria. Estas actividades estarán formadas por un total de oito paneis enrolables agrupados por un conxunto de temáticas que definimos a continuación:

- Introducción á Serra do Candán e ao espazo natural do curso alto do río Deza.
- Explicación e descrición do mundo castrexo a través do castro de Vilatuxe, Coto Costeira, Barcia, Gresande e Cristimil incidindo nas formas de vida e produción da Idade do Ferro.

---

⁸ Recóllese un exemplo de tríptico no anexo nº III

- Explicación dos núcleos rurais e do modo de vida tradicional de subsistencia en relación ás principais actividades de produción.
- Comparación entre as formas de vida das poboacións rurais coas formas de vida e actividades económicas do período castrexo.

Por último, a derradeira das actividades de divulgación pasaría pola configuración dun espazo de exposición e explicación didáctica do mundo castrexo, sita no Pazo de Liñares que, como ben sabemos, acolle tamén o Centro de Investigación Arqueolóxica da Deputación de Pontevedra, o Museo Galego do Títere e o Arquivo Histórico do Deza.

Figura 61 : O Pazo de Liñares. Fonte: Autoría Propia(23-10-18)

Así mesmo, un dos aspectos polos que pretendía apostar este traballo era pola montaxe museográfica dos futuros achados extraídos do proxecto de intervención en Vilatuxe neste pazo do S.XVII. Sen embargo, a situación actual deste inmovible mudou, e é que na Acta do Pleno do día 28 de abril do 2017 acordouse por unanimidade, a proposta do Partido Popular, unha moción (mediante o Expediente 936/2017) para solicitar que os restos da escavación de Bendoiro fosen estudados e expostos no seo do inmovible en cuestión. Por esta razón, aínda pendente de resolución, xa se conta con unha aula dedicada ó castrexo. Neste senso, debemos modificar a nosa intención inicial e apostar por un proxecto que non só se centre nun xacemento e que sexa quen de aglutinar os achados das investigacións castrexas da contorna. É dicir, propoñemos que Liñares se converta no museo e centro de referencia para a comprensión da cultura castrexa, acollendo os restos xa escavados de Bendoiro, Doade e, tralo proceso de intervención que nós suxerimos, Vilatuxe.

Este posterior proxecto é o que potencia e motiva que o Pazo de Liñares deba de ser o enclave derradeiro onde pór fin á nosa ruta, e por isto, entre outros motivos, debe acoller non só unha explicación didáctica e dinámica sobre o período que estamos a tratar, senón tamén un conxunto de pezas e restos que,

polo seu simbolismo ou valor didáctico, poidan complementar os coñecementos adquiridos “*in situ*” polos usuarios e usuarias que se animen a participar nas actividades que ó longo deste traballo estamos a propoñer. A continuación mostramos o plano catastral sobre unha ortografía do ano 2018 do Pazo de Liñares e unha planimetría 3D do interior do inmoble.

Figura 62. Cartografía dixital 3D do Pazo de Liñares. Fonte: Sede electrónica do catastro.

Figura 63. Esbozo 3D do entre chan. Fonte: tríptico turístico do Concello de Lalín

Figura 64 e 65: Esbozo 3D da Planta baixa e alta do Pazo de Liñares. Fonte: Tríptico turístico do Concello de Lalín

Como xa explicamos, o inmoble alberga o Centro da Cultura Castrexa dependente da deputación de Pontevedra e conta con unha equipa de restauración e conservación que se dedica ó traballo con pezas pertencentes ás escavacións realizadas na provincia de Pontevedra. De feito, dende o 12 de xaneiro do ano 2016, a súa función como depósito é unha evidencia, co traslado dende as dependencias do Museo de Pontevedra de 140.000 restos atopados en 18 das escavacións pontevedresas⁹. É, polo tanto, Liñares, un incipiente centro de referencia para a investigación do mundo galaico-romano que debe

⁹Consultado en: <https://www.depo.gal/es/web/edepo/-/noticia-comenza-o-traslado-de-pezas-arqueoloxicas-atopadas-nos-castros-ao-centro-de-xestion-da-cultura-castrexa-do-pazo-de-linares>

asumir tamén unha función didáctica e divulgativa. Deste xeito, e partindo das limitacións que a recente actividade supón, consideramos convinte e axeitado habilitar no susodito pazo un centro expositivo de carácter permanente dotado de medios multimedia e por unha sala de carácter netamente expositiva a partir dunha serie de paneis.

A continuación mostramos un exemplo da organización das dúas salas dedicadas ó castrexo. A disposición dos paneis é lineal, seguindo unha orde de visita circular, cada un deles está identificado con un número para que o visitante sexa quen de manter unha correcta orde de asimilación de contidos. A primeira das salas é a dedicada á exposición permanente, mentres que a segunda alberga unha aula multimedia.

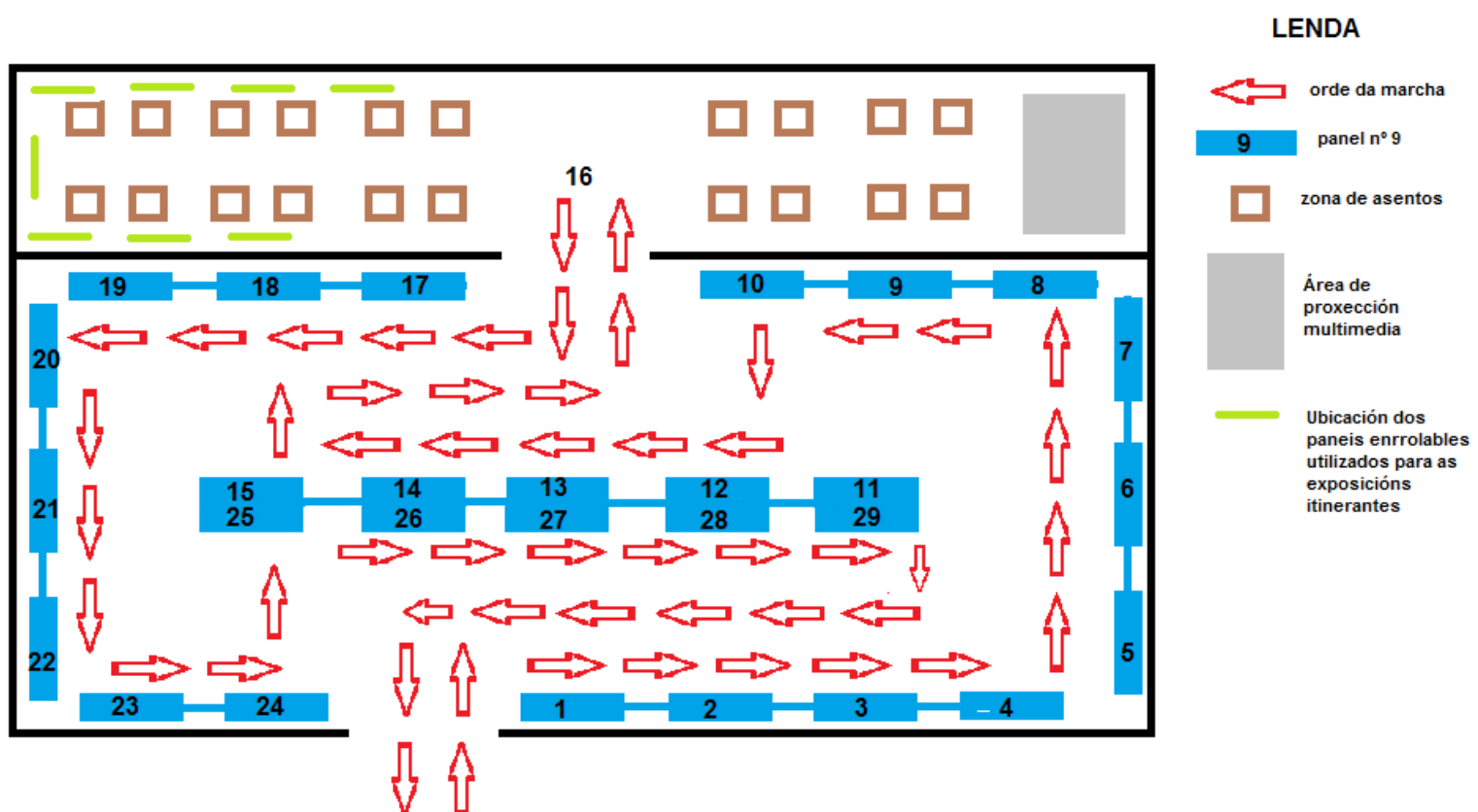

Figura 66: Croquis do itinerario de visita

Contaremos, polo tanto, con 29 paneis que teñen como principal obxectivo complementar o coñecemento adquirido *in situ* durante o desenvolvemento da ruta, pero tamén deben ser quen de aportar un coñecemento xenérico e básico sobre os aspectos máis relevantes da cultura castrexa, sen a necesidade de completar o recorrido para a súa correcta comprensión.

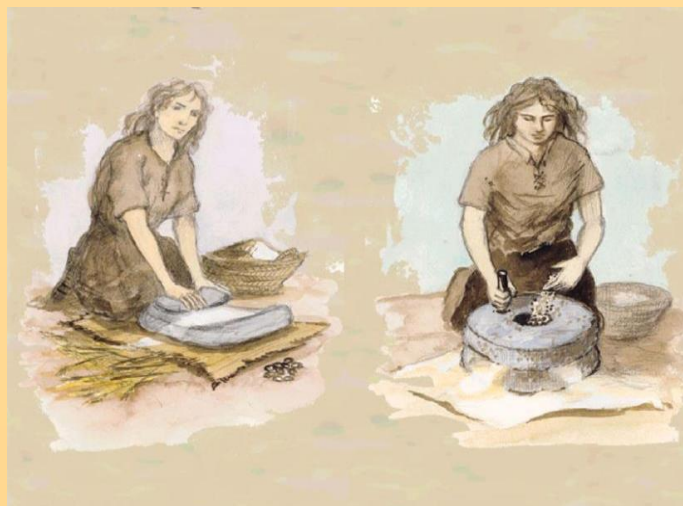
Os 29 paneis deben adaptarse ó espazo reservado no proxecto de restauración do pazo para o mundo dos castros, desta forma contarán con unhas medidas de 2 metros de alto por 1.50 de ancho, coa disposición que se recolle na figura 61. Loxicamente, a exposición debe estar dividida nunha serie de unidades temáticas, que se recollen a continuación:

- 1) A cultura castrexa. Localización, cronoloxía e principais características
- 2) A vida no castro
- 3) Actividades económicas
- 4) Evolución das formas de vida e habitación
- 5) A cultura castrexa na Comarca do Deza
- 6) Os Castros de Lalín e as súas particularidades

Todas elas están centradas na divulgación deste período histórico e sintetizadas na proxección audiovisual que se emitirá na sala dous. Dita proxección tratará de explicar a cultura castrexa a nivel xeral partindo das investigacións locais e da realidade patrimonial e arqueolóxica da comarca e moi particularmente do concello de Lalín. Será unha explicación, polo tanto, que parta do nivel local para dar a coñecer as características e particularidades de toda unha cultura, propia do noroeste peninsular. Desta forma, a proxección sintetiza a información da exposición permanente e inverte o enfoque didáctico da sala 1, onde partíamos de explicacións xeralistas para rematar coa concreción e particularidades dos xacementos municipais.

Na páxina seguinte recollemos un exemplo dun dos paneis enrollables que formaría parte deste entorno divulgativo que estivemos a definir nestas últimas liñas.

A agricultura castrexa no Deza

Segundo estudos recentes, tan só o 53% das terras da Comarca Deza eran aptas para o cultivo, aínda que loxicamente, non todas foron traballadas. Estimase que para satisfacer a cantidade de cereal consumido por unha persoa da Idade do Ferro durante un ano era necesario cultivar entre 2.34 Ha. (en terreos mais desfavorables) e 0.78 Ha. (nos mais favorables).

As evidencias arqueolóxicas lévannos a pensar que a agricultura castrexa era unha actividade moi desenvolvida e diversificada, superando os terreos cultivados os adicados a pastos para a gandería.

Loxicamente, eran necesarios instrumentos de traballo, neste ámbito debemos destacar os muíños de man, barquiformes e circulares, como os representados na imaxe. Son pétreos, aínda que tamén existiron úteis agrícolas metálicos, menos habituais nos procesos de escavación, ante unha eventual utilidade tras abandonar os poboados. Algúns exemplos serían fouces, eixadas ou podóns.

Sen embargo, a peza de maior relevancia será o arado, a pesares das diferentes hipóteses que esgrimen algúns arquólogos dada a ausencia de evidencias arqueolóxicas. Non obstante, parece evidente o seu uso e a súa importancia a partires do S.IV a.C, como acontece na meirande parte de Europa.

Con relación ós cultivos, estudos realizados nos castros dezanos de Cortegada, Montaz e Castrovite evidencian o cultivo de trigo (*triticum sp.*), cebada (*hordeum vulgare*) e millo miúdo (*panicum miliaceum*). Por outra banda, tamen se constata a recolección de leguminosas, principalmente fabas (*vicia faba*) e en menor medida o chicharo ou ervilla (*pisum sativum*)

Figura 67. Exemplo de panel enrollable divulgativo

4. RECURSOS HUMANOS E MATERIAIS.

Comezamos polos recursos humanos. Como xa se expuxo con antelación durante o desenvolvemento da proposta de intervención no castro de Vilatuxe, o equipo deberá de estar formado por un arqueólogo director, catro técnicos, tres peóns e dezaseis alumnos e alumnas da universidade de Santiago de Compostela. A hospedaxe destes alumnos durante as campañas de escavación correrá por conta do concello, habilitando para tal fin o albergue de Mouriscade.

Figura 68: Albergue de Mouriscade. Fonte: La Voz de Galicia

Por outra banda, para realizar as labores de mantemento e acondicionamento das rutas contarase con persoal do concello, xa adicado anualmente a labores de limpeza e desbroce. Inicialmente necesitaremos dun maior número de operarios, posto que é necesaria a limpeza de todo o trazado, dos xacementos, miradoiros e demais puntos de interese. Para tal fin, estimamos que a participación dunha brigada composta por dez homes, durante un prazo de seis meses, debería ser suficiente. Unha vez realizado dito proceso, calculamos que o traballo de dúas persoas deberían abondar para o mantemento periódico ó longo do ano.

Para as exposicións temporais e para as conferencias será necesaria a contratación dun traballador cualificado, que deberá encargarse da divulgación nos centros cívicos e escolares. Para estas actividades necesitaremos 8 paneis enrollables, de pouco peso e, facilmente manipulables.

Tamén será necesaria a participación dun técnico municipal especializado na parte informática para a creación da sección na web de turismo do concello e a manipulación de dita páxina, así como do seguimento das redes sociais. Non obstante, tamén neste campo se conta xa con persoal municipal suficiente.

Entrando dun xeito máis específico no ámbito dos recursos materiais, achamos que é imprescindible unha correcta sinalización, máis tamén unhas medidas de seguridade óptimas, que permitan ós usuarios discorrer polos

trazados dun xeito seguro. Como ben sabemos, a complicación no noso proxecto límtase á quinta das etapas, onde nalgúns casos será imprescindible a utilización de varandas, soportes e, incluso, pasarelas para garantir unhas condicións de transitabilidade á beira do río. Isto obríganos a contemplar a necesidade dun plan de prevención de riscos laborais no momento de elaboración do proxecto técnico, que a empresa concesionaria do mesmo debe elaborar.

Por último e xa para rematar con este apartado, é necesaria a impresión de información en formato tríptico para o envío e reparto entre as oficinas de turismo sitas nos núcleos urbanos máis próximos e máis poboados da Comunidade autónoma. Para comezar, estimamos que a impresión duns 500 trípticos debера ser suficiente¹⁰.

5. ORZAMENTO.

A continuación expónse un presuposto estimado dos costes do conxunto do proxecto. Sen embargo, expoñemos un modelo orzamentario por ámbitos, o que nos permite distinguir os custos por propostas dun xeito minucioso. No primeiro dos casos abordamos a proposta orzamentaria para a intervención arqueolóxica, cunhas cifras que a empresa concesionaria debería asumir e que debe servir de guía na elaboración das cláusulas e bases dun futuro concurso municipal. A partires de aquí continuaremos coas propostas relativas os procesos de conservación, difusión e divulgación propios deste proxecto. Tendo en conta que o persoal necesario para a implementación da proposta xa está na actualidade en nómina e dada a súa polivalente actividade, non se recolle neste orzamento ningún apartado relativo á cuantificación retributiva dos mesmos.

---

¹⁰ Contamos con un exemplo no anexo III

CAMPAÑA DE EXCAVACIÓN NO CASTRO DE VILATUXE

GASTOS DE PERSOAL	
SALARIOS	
1 Arqueólogo director x 140,00€ / persoa / día x 40 días.....	5.600€
4 Arqueólogos técnicos x 120,00€ / persoa / día x 40 días.....	19.200€
3 Peóns de obra x 36,00€ / persoa / día x 40 días.....	4.320€
DIETAS	
5 Arqueólogos x 20,00€ /persoa / día x 40 días.....	4.000€
3 peóns de obra x 20,00€ / persoa/ día x 40 días.....	2.400€
GASTOS DE DESPLAZAMENTO	
Equipo técnico (0.90€/km x 100kms/ día x 40 días).....	3.600€
Transporte diario do alumnado con unha empresa da contorna nun minibus de 16 plazas ....(1.00€/kmx20kms/díasx40 días).....	800€
GASTOS DE MATERIAL	
Gastos de material e aluguer de casetas e baño.....	1.800€
Gastos de Topografía.....	1.250€
Aluguer Carpa (125€ /día x 40 días hábiles).....	5.000€
Aluguer dumper (225€ /día x 40 días hábiles).....	9.000€
Gastos de fotografía aérea e mostras con dron.....	1.200€
REDACCIÓN DE DOCUMENTOS	
Proxecto.....	300€
Informe valorativo.....	500€
Memoria técnica final e estudo dos materiais.....	3.000€
TOTAL	61.970€
I.V.E 21%	13.013,70€
TOTAL IVA incluído	74.983,70€

CONSERVACIÓN E ACONDICIONAMENTO DOS ROTEIROS

SINALIZACIÓN E SEGURIDADE			
Elementos	Unidades	Coste unitario	Custo total
Estelas	5	250€	1.250€
Paneis Info. con cuberta	10	300€	3.000€
Carteis de situación	13	200€	2.600€
Atril indicador de pé	15	150€	2.250€
Sinalización de trazado	110	30€	3.300€
Varandas	40	300	12.000€
Gastos de material e mantemento			1.000€
Custo			25.400€
IVE 21%			5.334,0€
Custo total			30.734,0€

MEDIDAS DE DIVULGACIÓN

Elementos	Unidades	Coste unitario	Custo total
Trípticos	500	0.30€	150€
Paneis Exp Permanente	29	100€	2.900€
Paneis Exp. Itinerante	8	80€	1.600€
Custo			4.650€
IVE 21%			976.5€
Custo total			5.626,5€

CUSTO TOTAL	111.344,20€
--------------------	--------------------

Para a financiación do proxecto é posible contar coa axuda de outras institucións públicas, as cales a través dos seus programas de subvencións facilitan a posta en marcha de proxectos de esta índole. A continuación referimos unha serie de posibilidades que teñen unha oferta periódica:

- TU501B - Subvenciones a entidades locales para el apoyo a las inversiones para actuaciones de mejora de las infraestructuras turísticas. Ofrecida pola Xunta de Galicia (<https://sede.xunta.gal/detalle-procedemento?codtram=TU501B>). Vixente até 18/02/2019.
- CT104B - Ayudas para intervenciones arqueológicas en conjuntos históricos, zonas arqueológicas o yacimientos catalogados o inventariados. Ofrecida pola Xunta de Galicia. (<https://sede.xunta.gal/detalle-procedemento?codtram=CT104B>). Vixente até 23/04/18
- Subvenciones para la rehabilitación y señalización del patrimonio histórico-cultural 2019. Deputación de Pontevedra. (<https://www.depo.gal/web/edepo/subvencions-para-a-rehabilitacion-e-sinalizacion-do-patrimonio-historico-cultural>) Vixente até o 8/02/2019.
- Liña de axuda Leader 2014-2020, a través do Agader. Perseguen o desenvolvemento do medio rural. Axencia Galega de desenvolvemento rural. (<https://agader.xunta.gal/es/lineas-de-ayuda/gestionadas-por-los-gdr/programa-leader>) Até 2020.

6. AVALIACIÓN DA PROPOSTA

Para a avaliación desta proposta entendemos que é necesaria unha valoración directa que debería ser estimada mediante o número de usuarios e o aumento ou descenso da afluencia turística a esta área. Tamén deben ser tidas en conta as diferentes valoracións que, con cada vez maior frecuencia, se realizan mediante os soportes dixitais (redes sociais, web...). A xestión de toda esta información é moi importante, dado que nos permitirá incidir e abordar sobre todos aqueles aspectos que debemos mellorar ou cambiar, tanto no trazado como no mantemento das rutas.

Outro tipo de valoración require da participación dun órgano externo, é dicir, privado, que analizará de forma xeneralizada o proceso de adecuación e intervención en relación ás melloras necesarias. Non obstante, se somos quen de facer que o sistema dixital sexa eficiente, este tipo de avaliación sería prescindible.

Así mesmo, debemos entender que o éxito deste proxecto pasa pola profesionalización e especialización doas axentes turísticas das oficina de información. Encargados dunha labor determinante, captar un público que cada día é máis esixente e conta con unha maior oferta.

En definitiva, todo este proxecto debe ser un híbrido entre a mellora do coñecemento histórico, o desenvolvemento cultural e a potenciación económica. Neste último aspecto, a afluencia de usuarios debe servir de revulsivo para a dinamización socio-económica da zona; polo que o proxecto, dende esta óptica, debe ser visto como unha inversión que debe repercutir no emprego e no desenvolvemento de actividades terciarias e de ocio. Outro dos aspectos a destacar é o beneficio social na mellora dunha serie de infraestruturas que a día de hoxe están inservibles, polo que a actualización da sinalización, as rozas e a limpeza repercuten tamén na calidade de vida da poboación local.

7. BIBLIOGRAFÍA E REFERENCIAS WEB.

- **Bibliografía.**

- Arias Vilas, F. (1992). *A Romanización en Galicia*. Vigo: A Nosa Terra.
- Ballart, J., & Tresserras, J. (2001). *Gestión del patrimonio cultural*. Barcelona: Ariel.
- Buxán, C. (1989). *Guía dos castros de Lalín*. Lalín: O Trillón, Asociación cultural O Naranxo.
- Caamaño Gesto, J. M. (2007). *A Cultura Castrexa*. A Coruña : La voz de Galicia.
- Caramés Moreira, V., & Rodríguez Calviño, M. (2002). A necrópole romana de Feás. *Descubriendo Deza* , 43-54.
- Carballo Arceo, L. (2001). *A Cultura Castrexa na Comarca do Deza*. Lalín: Seminario de Estudos de Deza.
- Carballo Arceo, L. (2005). *Guía dos castros de Galicia*. Vigo: Nigratrea.
- Carballo Arceo, L. X. (1989). *A Cultura Castrexa na bacía media do río Ulla*. Santiago de Compostela: Tese da Universidade de Santiago de Compostela. Consultable para fins de investigación na Biblioteca Xeral da Usc.
- Couto Lorenzo, L. (2001). *Guía do Deza*. Vigo: Galaxia.
- Crespo Vázquez, A. (1991). *Lalín. La tierra de Deza*. Madrid: Everest.
- Del Castillo, J. (1994). *Manual de desarrollo local: Estudios de economía nº11*. Bilbao: Dpto Economía y Hacienda del País Vasco.
- Ferrer Sierra , S., & López Cordeiro, M. (2012). *Ficha arqueolóxica do Castro de Vilatuxe*. Lalín: Proxecto Depodeza.
- Freire Boado, M., López Bedoya, J., & Pazos Ontón, M. (2002). Lalín: claves para a valoración da paisaxe xeográfica como recurso fundamental nun turismo de calidade. *Descubriendo Deza*. Nº 4, 211-235.

García Rubio, F. (2008). El papel de los ayuntamientos en la conservación del patrimonio cultural.

González, M., Lezcano, M. E., & Serantes, A. (2014). *Interpretación do Patrimonio Cultural: Guía para profesionais do turismo*. A Coruña: CEIDA.

Hernández Hernández, F. (2010). *Los museos arqueológicos y su museografía*. Gijón: Trea.

Infante Roura, Faustino; Varela Campos, Paz;. (2006). A Cultura Castrexa: accións e estratexias para o seu aproveitamento socio-cultural: actas do seminario final. *A Cultura Castrexa: accións e estratexias para o seu aproveitamento socio-cultural: actas do seminario final*. (págs. 95-105). Mondariz-Balneario: Dirección xeral de patrimonio cultural da Xunta de Galicia.

Laredo Verdejo, X. L. (1987). *Galicia enteira 8. A Ulloa, Terra de Melide, Deza e Chantada*. Vigo: Xerais.

López López, M. (2004). Lalín: unha potencia gandeira. *Descubriendo Deza*, 257-288.

Moreira García, M. (2001). Comarca de Deza. Análise e expectativas dos recursos de cara a un desenvolvemento turístico comarcal. *Descubriendo Deza*. Nº 3, 315-338.

Pereira Menaut, G. (1983). *Estudos de cultura castrexa*. Santiago.

Pereiras Magariños, B., Canela Lourido, J. D., Rodríguez Claviño, M., & Calo Ramos, N. (2000). *Etnografía e tradición de Lalín*. Lalín: Seminario de Estudos do Deza.

Presas, A. (2008). *Os Castros de Lalín*. Lalín: Seminario de Estudos de Deza.

Prieto Martínez, P., & Criado Boado, F. (2010). *Reconstruyendo la historia de la comarca del Ulla-Deza: escenarios arqueológicos*. Santiago de Compostela: Estudos Galegos Padre Sarmiento.

Renfrew, C. (2011). *Arqueología: teorías, metodos e práctica*. Madrid: Akal.

Romero Masiá, A., & Arias Vilas, F. (1995). *Diccionario de termos de arqueoloxía e prehistoria*. Vigo: Ir Indo.

Vazquez Crespo, A. (1991). *Lalín: La tierra de Deza*. Madrid: Everest.

Vazquez Crespo, A., & González Alén, D. (1997). *A Comarca do Deza*. Pontevedra: Deputación de Pontevedra (2ªed).

- **Referencias Web.**

Concello de Lalín. (15 de novembro de 2018). *Concello de Lalín*. Obtido de Concello de Lalín. O Pleno municipal: <https://lalin.gal/pleno-municipal>

Concello de Lalín. (15 de novembro de 2018). *Lalín turismo*. Obtido de Lalín, un interior único: <http://turismo.lalin.gal/>

Concello de Lalín. (15 de novembro de 2018). *PXOM Lalín*. Obtenido de Lalín urbanismo: <https://lalin.gal/concellerias/urbanismo/pxom>

Deputación de Pontevedra (21 de decembro de 2018). Deputación de Pontevedra. Obtido de Actualidade da deputación de Pontevedra: <https://www.depo.gal/es/web/edepo/-/noticia-comenza-o-traslado-de-pezas-arqueoloxicas-atopadas-nos-castros-ao-centro-de-xestion-da-cultura-castrexa-do-pazo-de-linares>

Dirección General del catastro. Ministerio de Hacienda. (15 de novembro de 2018). *Sede Electrónica del catastro*. Obtenido de Sede Electrónica del catastro: <https://www.sedecatastro.gob.es/>

Gobierno de España. Ministerio de Fomento. (18 de novembro de 2018). Iberpix 4. Obtenido de Iberpix 4: <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

Instituto Nacional de Estadística. (12 de setembro de 2018). INE. Obtenido de INE: <https://www.ine.es/>

Xunta de Galicia. (7 de outubro de 2018). Axencia Galega de Desenvolvemento Rural. Obtido de AGADER: : www.agader.xunta.gal

Xunta de Galicia. (15 de novembro de 2018). *Información Xeográfica de Galicia*. Obtenido de Mapas Xunta: <http://mapas.xunta.gal/portada>

Xunta de Galicia. (12 de setembro de 2018). *Meteogalicia*. Obtenido de
Meteogalicia: <http://www.meteogalicia.gal/web/index.action>

Xunta de Galicia. (18 de agosto de 2018). *Nomenclátor. Toponimia oficial de Galicia*. Obtido de Nomenclátor:
https://www.xunta.gal/nomenclator?p_p_id=NomenclatorPortlet_WAR_NomenclatorPortlet&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-1&p_p_col_count=2&busquedaGuiada=1&idProv=1&idConc=36024

ANEXO I

CONTRATO DE CESIÓN TEMPORAL DE PARCELAS

**EXEMPLO DE CONTRATO DE CESIÓN TEMPORAL DE PARCELAS
INTRODUCIDAS NUN ENTORNO DE PROTECCIÓN ARQUEOLÓXICO
ENTRE O CONCELLO DE LALÍN E D/Dª.....**

En.....a.....de.....de.....

REUNIDOS

Dunha parte D/Dª....., con
DNI....., en calidade de alcalde/alcaldesa do municipio de
Lalín e con CIF .....

De outra parte D/Dª....., maior de idade
e con DNI.....e con domicilio
en.....en calidade de propietario da
parcela.....que forma parte dunha área de
protección arqueolóxica e que ten os seguintes lindeiros:
Norte.....;Sur.....;
Este.....;Oeste.....

EXPOÑEN

PRIMEIRO. Ámbalas dúas partes recoñécense a capacidade legal para a firma do presente contrato.

SEGUNDO. O obxectivo do contrato é dobre. Por unha banda garantir a correcta conservación dos xacementos por parte da institución municipal (en adiante arrendatario) e implementar proxectos de índole cultural e turístico sobre os mesmos. Pola outra, reducir o impacto e garantir unha saída coherente que permita ós propietarios (en adiante arrendador) continuar coas súas labores agropecuarias e forestais noutra parcela ou espazo agrario.

TERCEIRO. O presente contrato busca, polo tanto, unha solución temporal para os propietarios (en adiante arrendador) de áreas de protección arqueolóxica que, seguindo a lei 5/2016 do Patrimonio Cultural de Galicia, ven limitadas determinadas actividades sobre as súas propiedades. Propiedades que o concello debe protexer e pór en valor polo seu interese social e cultural.

QUARTO. Como se expón no apartado terceiro, trátase dunha solución temporal, que serve á institución local como preámbulo para organizarse economicamente a longo prazo no achado dunha solución administrativa e económica que lle permita co tempo ir adquirindo ditas parcelas en propiedade. Sempre mediante as fórmulas de adquisición que a lei contempla, máis sempre intentando buscar o acordo entre partes.

ACORDAN

PRIMEIRO. O Concello de Lalín, como arrendatario, asume a xestión da parcela....., indicada no encabezamento do presente acordo, por un período de CINCO anos. O acordo entra en vigor dende a súa sinatura e será prorrogable de ANO en ANO, sempre e cando, finalizados os cinco anos, ningunha das partes solicite a finalización do mesmo con, polo menos, tres meses de antelación.

SEGUNDO. O Concello de Lalín comprométese a manter a parcela nunhas condicións de limpeza e mantemento adecuadas para a conservación do xacemento. E a permitir a visita pública do mesmo. Queda expresamente prohibida calquera forma de subarrendamento.

TERCEIRO. O arrendador reservase o dereito a introducir no acordo unha cláusula de custodia de determinados valores agroambientais (especies, variedades, etc) sempre e cando estas non poñan en perigo a conservación dos restos. Se isto ocorre, sería necesaria unha comunicación oficial ó propietario e un informe arqueolóxico que corrobore dita situación para mudala, asumindo o arrendador dito coste.

QUARTO. O arrendador ten dereito a unha compensación económica anual pola cesión da parcela,..... A cuantía a recibir virá definida polos prezos de arrendamento da terra que determine o AGADER para o Banco de Terras pertencente á Xunta de Galicia nas propiedades da contorna. Tomaranse como referencia os prezos por metro cadrado do último mes de cada ano.

QUINTO. O concello (arrendatario) comprométese co propietario (arrendador) a asumir os trámites de xestión co Banco de Terras da Xunta de Galicia para proporcionar unha propiedade de tamaño similar que permita ós propietarios que o desexen continuar coa súa labor agropecuaria. Os custos deste arrendamento serían asumidos pola institución local (arrendatario).

SEXTO. De non ser posible levar a cabo o punto quinto, o concello comprométese a buscar unha solución similar poñendo á disposición do propietario algunha das parcelas rústicas de propiedade municipal.

SÉPTIMO. De non ser posible levar a cabo o punto quinto ou, no seu defecto, o punto sexto. O Concello comprométese a indemnizar economicamente ó propietario con unha cuantía que garanta o arrendamento dunha parcela de tamaño similar a un terceiro particular. A cantidade non superará en tres veces o prezo por metro cadrado estipulado polo AGADER para o arrendamento de terras na área en cuestión.

FORMA DE PAGO

PRIMEIRA. A forma de pago do arrendatario á parte arrendadora efectuarase nos 15 primeiros días hábiles do primeiro mes do ano mediante transferencia directa na conta corrente do arrendatario.

SEGUNDO. A falta de pago de dúas cotas suporía a posibilidade de que pola parte arrendadora opte por:

a) Resolver o presente convenio, cesando de inmediato a dispoñibilidade da propiedade ó arrendatario.

b) Proceder á reclamación das cantidades adeudadas incrementadas nun 30%, en concepto de penalización. O arrendatario contará co período hábil de 30 días naturais para resolver a situación.

PACTOS E CONDICIÓNS PARTICULARES

A efectos de que conste no presente convenio, as partes recoñecen e comprométense á conservación dos seguintes valores ambientais e culturais.

PARCELA	SUPERFICIE	VALORES

E en proba da súa conformidade, firman as dúas partes o presente documento en _____ tres _____ copias en.....a.....de.....2019.

O ARRENDADOR

O ARRENDATARIO

ANEXO II

**IMAXES DALGÚNS DOS ESPAZOS POLOS QUE
TRANSCURREN OS ROTEIROS (AUTORÍA PROPIA)**

IMAXES

Etapa I

Figura 1: Entrada ó Coto Costeira (6-10-18). Etapa I

Figura 3: Muíño de A Balagosa (30-10-18) Etapa I

Figura 2: Posta de sol no Pazo de O Outeiro. (6-10-18). Etapa I

Figura 4: Camiño Lodeirón-Castro(16-10-18) Etapa I

Figura 5: Capela de Castro de Arriba(16-10-18) Etapa I

Figura 6: Castro de Vilatuxe (16-10-18). Etapa I.

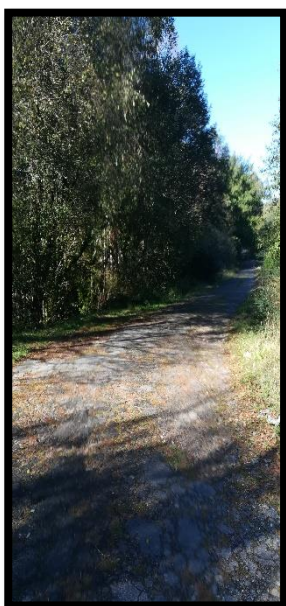
Figura 7: Vistas do entorno do Castro de Vilatuxe(16-10-18) Etapa I

Figura 8: Camiño en Castro de Arriba (16-10-18) Etapa I

Figura 9: Camiño de acceso ó Castro de Vilatuxe. (16-10-18) Etapa I

Figuras 10, 11 e 12: Camiño en “A Mela” e Carballeira de Vilatuxe -inicio e fin da ruta circular- (16-10-18). Etapa I

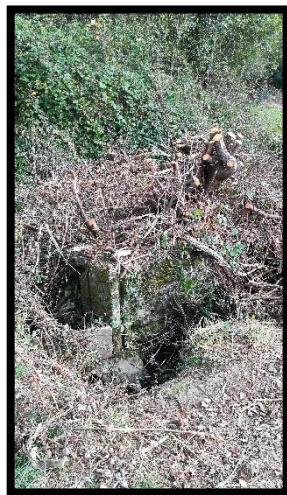

Figura 13: Foxo do Castro de Vilatuxe (16-10-18). Etapa I.

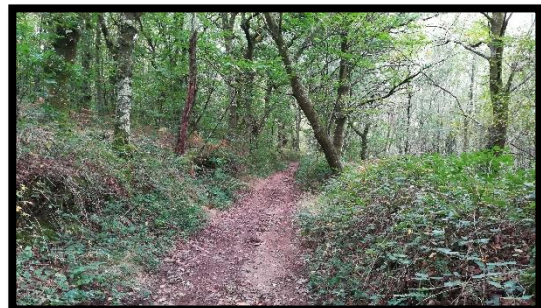

Figura 14: Carballeira de Vilatuxe (16-10-18). Etapa I

Etapa II

Figuras 15, 16, 17 e 18: Muíño en Alfonsín e partes do roteiro con dirección a Barcia. Etapa II. (21-10-18)

Figuras 19 e 20: Imaxes do camiño cara a Fonte Blanca (21-10-18). Etapa II

Figura 21 e 22: Roteiro e muíño da Fonte Branca (21-10-18). Etapa II

Figuras 23, 24, 25 e 26: Imaxes do camiño dirección Barcia (21-10-18). Etapa II

Figura 27: Imaxe do camiño dirección Barcia (21-10-18). Etapa II

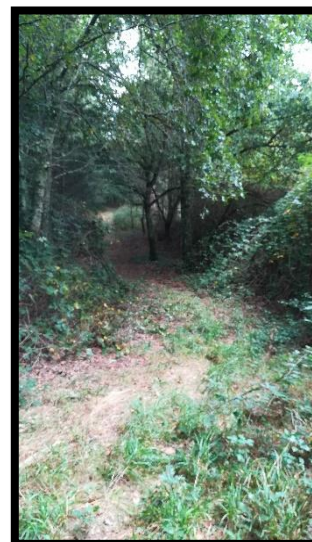
Figura 28: Carballeira de Barcia. Carballos centenarios aliñados (23-10-18). Etapa II.

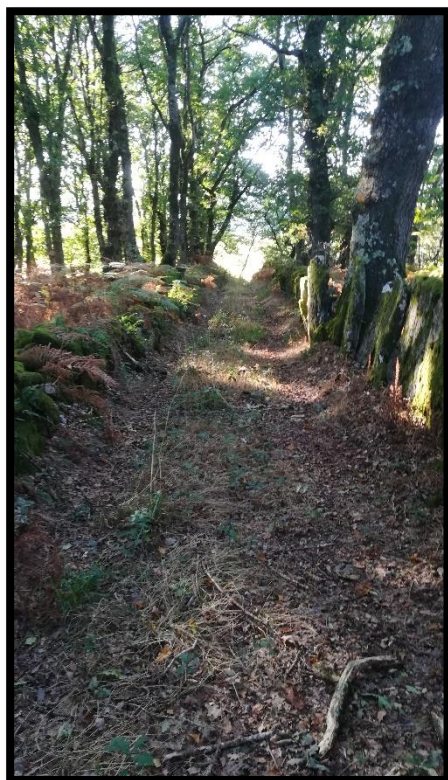
Figura 29: Paso de pedra no camiño. (21-10-18). Etapa II.

Etapa III

Figuras 30, 31, 32 e 33: Etapa III de Barcia a Gresande. (23-10-18)

Figura: 34 e 35: Camiño ó pé do Castro de Barcia (23-10-18). Etapa III

Figuras 36 e 37: Muíño e río da Pontiña (23-10-18). Etapa III

Figuras 38, 39 e 40: Muíño e entorno do río Pontiña (23-10-18). Etapa III

Etapa IV

Figuras 41 e 42: Camiño a Gresande (23-10-18). Etapa IV

Figura 43: Fonte e lavadoiro ó pé da muralla do Castro de Mato (23-10-18). Etapa IV

Figura 44: Fonte, lavadoiro e lavadorio bobino ó pé do Castro de Mato (23-10-18). Etapa IV

Figura 45: Croa do Castro de Mato. Con dous castiñeiros e unha plantación de millo (23-10-18). Etapa IV

Figura 46: Ruptura da muralla da Croa do Castro de Mato (23-10-18). Etapa IV.

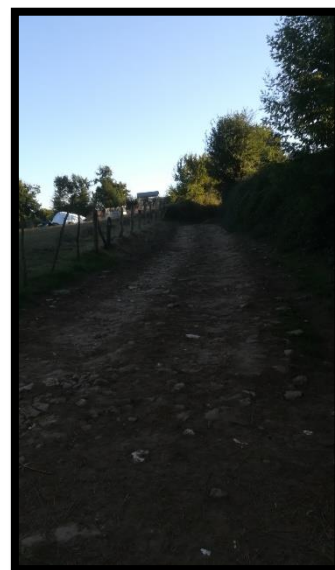
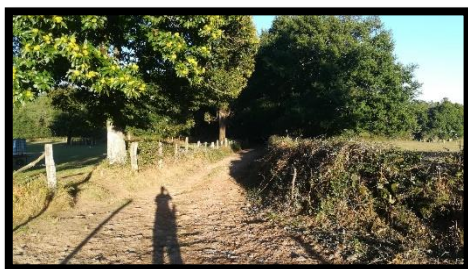
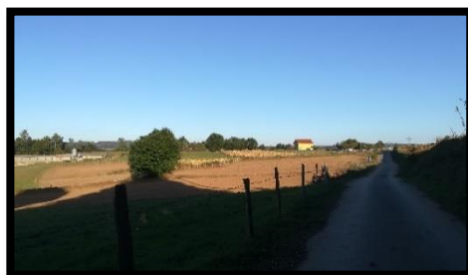
Figura 47: Entrada á Croa do Castro de Mato (23-10-18). Etapa IV

Figura 48: Entorno do Castro de Mato con vistas ó Pazo de Liñares-Prado (23-10-18). Etapa IV

Etapa V

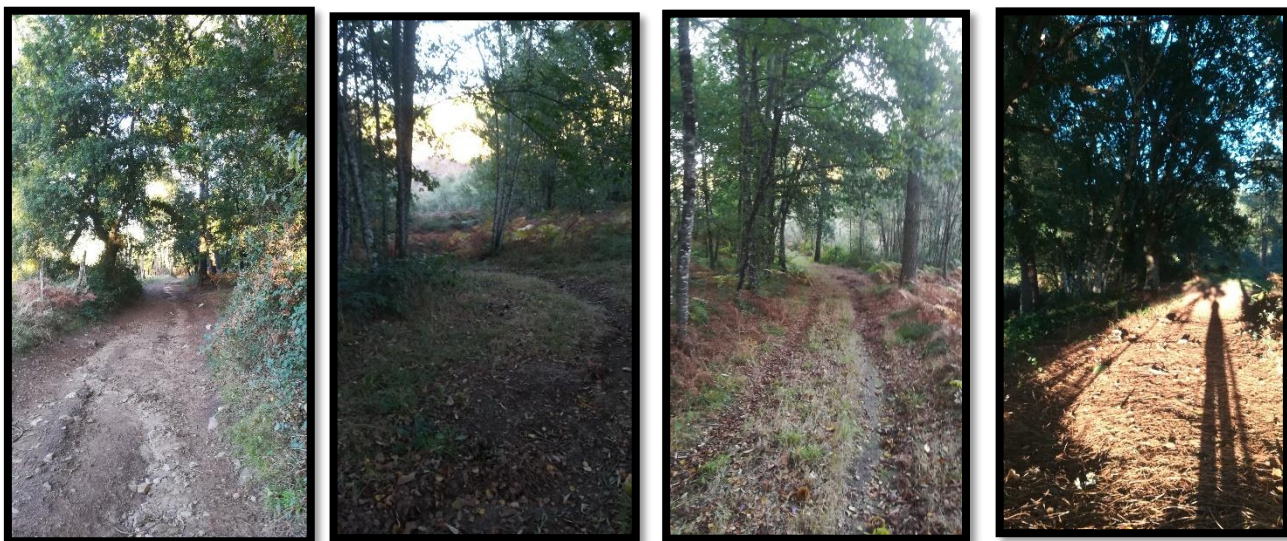

Figura 49, 50, 51 e 52: Imaxes da quinta etapa. Trazado de Mato a Cristimil. (23-10-18)

Figuras 53,54,55 e 56: Zonas de camiño entre Cristimil e o río Asneiro (23-10-18). Etapa V.

Figuras 57, 58, 59 e 60: Zonas de camiño cara o Asneiro (23-10-18). Etapa V.

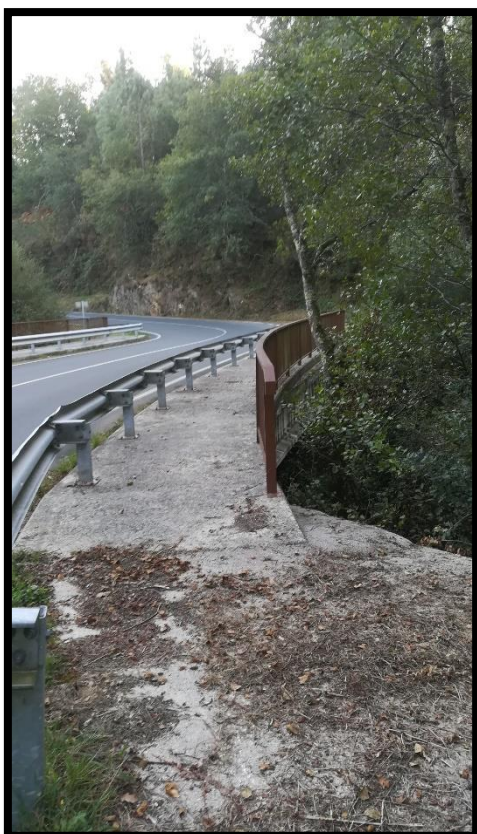
Figuras 61, 62, 63 e 64. Entorno do Río Asneiro entre Cristimil e Prado. (23-10-18). Etapa V.

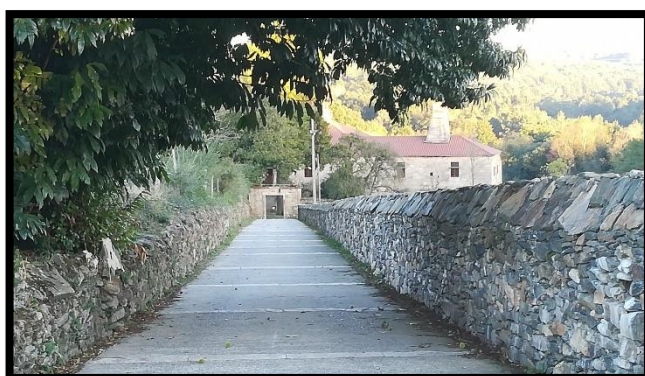
Figuras 65: Ponte con arcos de medio punto sobre o río Asneiro (23-10-18). Etapa V.

Figuras 66: Camiño de pescadores intransitable. Estado de abandono (23-10-18). Etapa V.

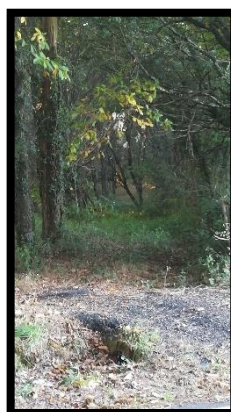

*Figura 67: Paso peonil sobre o Asneiro (23-10-18)
Etapa V*

Figuras LXI: Entrada ó Pazo de Liñares-Prado (23-10-18). Etapa V.

*Figuras 68 e 69: Estado do camiño vello que une a ponte con Prado (23-10-18).
Etapa V*

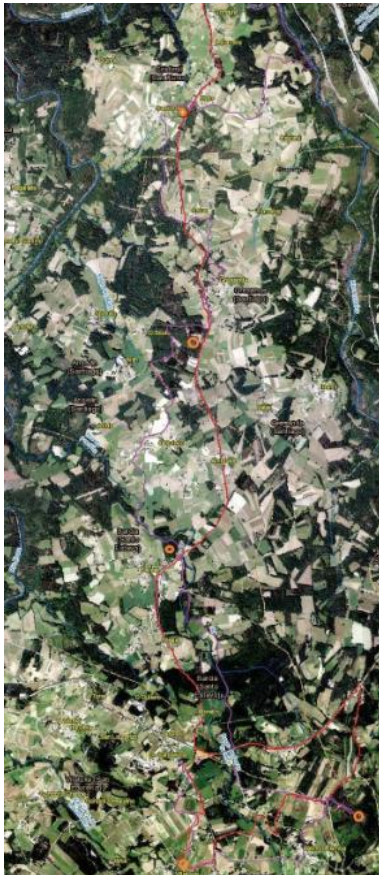

Figuras 70: O Pazo de Liñares-Prado. (23-10-18). Etapa V.

ANEXO III

TRÍPTICO TURÍSTICO

Lalín, un interior único!

YOU'RE INVITED TO AN

Oficina de turismo municipal de Lalín

Tel. 984 628 618 | info@turismolalin.es

- facebook.com/turismolalin
- twitter.com/turismo_lalin
- instagram.com/turismolalin

Reconstrución 3D do Castro de Gresande. Proxecto Depodexo

Ruta dos Castros

MOITO MÁIS QUE UN SIMPLE ROTEIRO!

ACTIVIDADES COMPLEMENTARIAS

A ruta, de carácter lineal nas tres modalidades (cabalar, ciclista e senderismo) remata no Pazo de Liñares (Sede do Centro Provincial de Xestión do Coñecemento Arqueolóxico). Neste edificio barroco do SXVII, contamos con un espazo de divulgación permanente sobre a cultura castrexa que axudará ós usuarios a interpretar os espazos xa visitados.

QUE NOS OFRECE ESTA RUTA?

Esta ruta turística ofrece unha opción de ocio cultural vinculada en primeira instancia ó coñecemento do patrimonio castrexo do interior galego. Non obstante, esta realidade vése complementada por un rico patrimonio natural, arquitectónico e etnográfico que caracteriza o rural lalinense. Dado que o trazado discorre por carballeiras, congostras, corredoiros e camiños de pescadores á marxe do río Asneiro.

XACEMENTOS VISITABLES

Castro de Vilatuxe

Na cima dun outeiro, conta con un recinto superior, a croa, de forma ovalada. Esta atópase cercada por unha muralla de terra e pedra con dobre cara que obtén a súa maior altitude pola súa parte occidental.

Castro do Coto Costoia

O "Coto Costoia" sitúase entre a aldea de Vilatuxe e a de O Lodeirán, sobre un promontorio que apenas sobresaia uns 20 metros, atopándose a unha altitude de 578 metros. Trátase dun posible asentamento castrexo xa que no que á morfología se refire, é imposible detallar calquera tipo de estrutura a causa da grandísima destrución á que se viu sometido ó longo do tempo, primeiro como mina e posteriormente como espazo agrario.

Castro de Barcia

Recinto de planta oval con defensas no exterior e unha croa que acada un diámetro de 110m (tendo en conta as defensas exteriores) no eixo de Norte a Sur.

Castro de Gresande

É un dos xacementos castrexos en mellor estado de conservación da contorna. Trátase dun asentamento formado por un recinto superior circundado por un amplo sistema defensivo que conta con unhas dimensións na súa cara interior de 130m. no eixo NE-SW, pola parte exterior as medidas son de 165m.

Castro de Cristimil

O estado de conservación deste xacemento pode ser definido como de "regular" dado que sufriu abundantes intervencións e alteracións motivadas por fenómenos antrópicos e tamén erosivos. A dinámica do xacemento tende ó deterioro; na croa, un espazo que de N-S mide uns 75m. na cara interior e 90m.

